

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

*в біографіях видатних діячів
Частина II
Випуск 2
(18 – початок 19 століття)*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Бойко Ю.М.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ

КУЛЬТУРИ

в біографіях видатних діячів.

Частина II

Випуск 2

(18 - 19 століття)

УДК 168.522 (075.8)

ББК 71я73

Б 77

Наукове видання

Рецензенти:

Левчук К.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії ВНАУ

Легун Ю.В.– доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області

Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів.

Частина II. Випуск 2 (18-19 століття).– Вінниця: ВНАУ, 2015.

– 46 с. з іл. (2,72 у.д.а.)

У виданні в науково-популярній формі розглядаються питання внеску видатних особистостей у становлення та розвиток української культури. Робота є складовою частиною навчально-методичного комплексу нормативної дисципліни «Історія української культури», розробленого автором. Розрахована на студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та її культури.

В оформленні першої сторінки обкладинки використано:

Іван Петрович Котляревський (1769-1838).

Портрет роботи невідомого художника.

ЗМІСТ*

✓ <i>ІМПЕРСЬКА ДОБА (продовження)</i>	
<i>КОПЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (1769-1838) поет, драматург, педагог, громадський діяч</i>	68-74
<i>КАРАЗІН Василь Назарович (1773-1842) державний діяч, просвітитель, засновник Харківського університету, вчений-натураліст</i>	75-85
<i>КВІП'Я-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (1778-1843) письменник, драматург, громадський діяч</i>	86-95
<i>МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804-1873) натураліст, філософ, історик, етнограф, літературознавець, лінгвіст, організатор вищої освіти в Україні</i>	96-108
✓ <i>ЛІТЕРАТУРА ПІА ІНШІ ДЖЕРЕЛА</i>	IV
✓ <i>ПРИМІТКИ:</i>	III
<i>Берлінський Максим Федорович (1764 -1848)</i>	107 ⁵
<i>Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813 - 1889)</i>	107 ⁶
<i>Гонорський Розумник Тимофійович (1791-1818)</i>	93 ²
<i>Гулак Микола Іванович (1822-1899)</i>	108 ⁷
<i>Данилевський Григорій Петрович (1829-1890)</i>	84 ⁴
<i>Лобанов-Ростовський Яків Іванович (1760-1831)</i>	73 ²
<i>Микола I (Романов Микола Павлович) (1796-1855)</i>	103 ³
<i>Надеждін Микола Іванович (1804-1856)</i>	93 ⁴
<i>Олександр I (1777-1825)</i>	81 ¹
<i>Пушкін Олександр Сергійович (1799 - 1837)</i>	100 ²
<i>Рєпнін-Волконський Микола Григорович (1778-1845)</i>	73 ³
<i>Уваров Сергій Семенович (1786 - 1855)</i>	106 ⁴
<i>Феотокі Никифор (в миру Микола) (1731 -1800)</i>	72 ¹
<i>Філомафитський Євграф Матвійович (1790-1731)</i>	93 ³
<i>Шад Йоганн-Баптист (1758-1834)</i>	83 ³
<i>Щепкін Михайло Семенович (1788 - 1863)</i>	92 ¹

* Загальна нумерація сторінок продовжує прийняту у випуску 1.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович
(1769-1838) поет, драматург, педагог, громадський діяч

Іван Петрович Котляревський народився в Полтаві 29 серпня 1769 р. Його батько обіймав посаду канцеляриста в полтавському магістраті, а дід був дияконом полтавського Успенського собору. Рід Котляревських належав до української шляхти і в 1793 р. значився внесеним у шосту частину дворянської родовідної книги Катеринославського намісництва Новоросійської губернії. Батьки Котляревського не були заможними - їм належала невелика садиба в Полтаві й клопоть землі на околицях міста. Про те, де одержав Іван Котляревський початкову освіту, не збереглося жодних відомостей. Сучасники його говорили, що вчився він за тодішнім звичаєм у дячка. Любов до читання й старанність у заняттях спонукали його батьків віддати сина до Полтавської «Словенської семінарії». Семінарією в ті роки керував *Никифор Феотокі*¹, ієрарх, що одержав освіту у закордонних університетах та піклувався розширенням навчальної семінарської програми з уведенням окрім стародавніх класичних мов викладання мов німецької та французької.

*Іван Петрович
Котляревський
(1769-1783)*

Т.Г. Шевченко, 1845

Сучасний вигляд

Успенський собор і садиба І.П. Котляревського в Полтаві

Ще до вступу в семінарію, десяти років від народження, якщо вірити послужному списку, Котляревський був записаний до Новоросійської канцелярії, що перебувала у Кременчуці. По закінченню курсу навчання, Котляревський відмовився від пропозиції прийняти духовне звання і став вчителювати у поміщицьких родинах, здебільшого в Золотоноському повіті. Тут Іван Котляревсь-

Зірка ордену св. Анни

кий з особливою любов'ю записував українські народні пісні, вивчав мову, повір'я і перекази, спостерігав характери, звичаї, обряди. Близько 1793 р. мандри Котляревського Малоросією минулися: у січні він був уже протоколістом Полтавської дворянської опіки й клопотався про підтвердження своїх дворянських прав для вступу на державну службу.

Ряд точних даних щодо службової діяльності Івана Котляревського починається від 1796 р. У квітні цього року, як подекували внаслідок нещасної любові, Котляревський відмовився від цивільної служби й визначився кадетом до Сіверського карабінерського полку, у тому ж році він був підвищений в аудиторі, в 1798 р. у прапорщики, в 1799 р. послідовно в підпоручики й поручики, в 1806 р. у штабс-капітани. В 1806 р. Іван Котляревський був прикомандирований у якості ад'ютанта до барона Мейндорфа, начальника 2-го військового корпусу, призначеного для війни з турками й заняття Молдавських князівств. При вступі у Молдавію він брав участь в облозі Бендер, потім виконав важливе дипломатичне доручення - схилити до миру буджацьких татар, що кочували тоді біля Чорного моря між Дністром і Дунаєм. За цей вчинок він був нагороджений орденом Анни 3-го ступеня. Протягом тієї ж війни Котляревський *«проявив себе безстрашністю»* при дворазовій облозі фортеці Ізмаїл. В 1807 р. слідом за відставкою барона Мейндорфа, він залишив діючу армію й вступив до Псковського драгунського полку, що квартирував у тодішній Литовській губернії. В 1808 р. за власним проханням він був звільнений у відставку в чині капітана.

Після поневір'янь у Петербурзі й тривалих неуспішних пошуків служби *«за цивільним відомством»*, дійшовши до важкого стану, Іван Котляревський, за допомогою Малоросійського генерал-губернатора князя *Якова Івановича Лобанова-Ростовського*², у червні 1810 р. одержав місце наглядача Полтавського будинку виховання дітей бідних дворян з жалуванням в 300 рублів на рік. Вітчизняна війна 1812 р. знову покликала його до військової діяльності: за дорученням Лобанова-Ростовського він, з надзвичайною швидкістю, сформував 5-й Полтавський кінний полк українського козацького війська. Потім у 1813 р., за наказом того ж Лобанова-Ростовського, їздив з повідомленням до імператора Олександра I в Дрезден. Після цього Іван Котляревський знову віддався улюбленій справі виховання дітей. Він діяльно клопотав про розширення закладу, влаштував лікарню, здійснив ряд нововведень військового характеру до навчальної програми, між іншим увів викладання креслення, тактики, військової справи, використання форменого

*Яків Іванович
Лобанов-Ростовський
(1760-1831)*

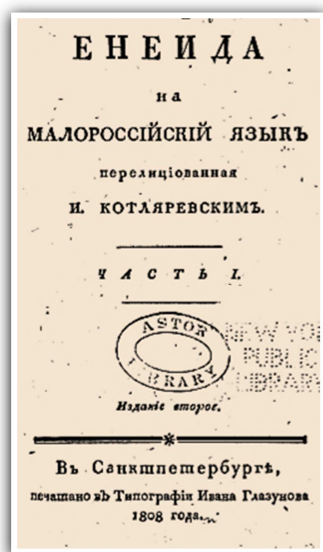
одягу та ін. За діяльність у Полтавському будинку для виховання дітей бідних дворян в 1817 р., під час відвідування Полтави імператором Олександром І, Іван Котляревський був нагороджений, незважаючи на цивільну службу, військовим чином майора і крім того подарунком діамантового персня й пенсіоном до смерті у 500 рублів понад одержуване жалування («за діяльність і ретельність його, якими поліпшив цей заклад», як сказано в офіційному документі). В 1827 р. Котляревський був призначений піклувальником Полтавського богоугодного закладу із залишенням на посаді наглядача будинку виховання дітей. Обидві ці посади він виконував доки міг рухатись.

Підірване на службі здоров'я змусило його просити відставки в липні 1834 р. Відставку було дано 31 січня 1835 р. з пенсіоном в 600 рублів. Крім державної служби в Полтаві, Іван Котляревський виконував приватний обов'язок скарбника й книгохранителя Полтавського відділення Російського біблійного товариства (1819 - 1830). З цим була пов'язана участь його в масонській ложі «Любов до істини», що діяла в Полтаві близько 1820-х років.

Зовсім інший характер інтересів виявився у виконанні ним за дорученням генерал-губернатора князя *Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського*³ обов'язків управителя й режисера так званого вільного театру, влаштованого Рєпніним у Полтаві. Літературні прихильності виявилися в Котляревського з юності. Ще в семінарії, як розповідав його товариш протоієрей Насветов, почав він писати вірші й за мистецтво підбирати рими був прозваний «римачем». За деякими повідомленнями Котляревський писав у семінарії вірші українською мовою. За даними *Тараса Шевченка* (с. 135) в роки семінарського життя він заснував щось на кшталт сатиричного журналу - «Полтавська муха», що осміювала «вульгарність і низькість людську». Тоді ж, поряд з любов'ю до віршування, в Івана Котляревського став пробуджуватися інтерес до римських класиків, особливо до Вергілія.

Ще в молоді роки у Котляревського сформувалися ті три начала, з яких утворилася згодом його літературна особистість: знайомство з класиками у поєднанні з любов'ю до поезії дало форму й технічні особливості його творам; другим елементом була схильність його до сатири й гумору; третій найважливіший елемент полягав у знанні українського народу, що склало основу його літературної слави й сутність його української поезії. З іменем Івана Котляревського зазвичай поєднуються чотири твори: «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль чарівник» і «Ода до князя Куракіна». Крім цих найголовніших його творів, написаних українською мовою, відомі два невеликих російськомовних.

«Енеїда» писалася протягом багатьох років. Початок її (частини 1-3) відноситься, ймовірно, до першої половини 1790-х років, середина (частина 4) була написана в роки військової служби, кінець (частини 5-6) датується 1820 роком. Три початкові частини «Енеїди» були надруковані без дозволу автора чернігівським поміщиком Парпуною двічі - у 1798 й 1808 роках. Перше авторське видання, що містило у собі чотири частини, побачило у світ в 1809 р. і було надруковане коштами полтавського поміщика С.М. Кочубея, якому й було при-

*Титульна сторінка
другого видання
«Енеїди» (1808)*

свячене самим поетом. Повне видання всієї «Енеїди» (6 частин) вийшло вже після смерті Івана Петровича в Харкові 1842 року.

«Енеїда» Котляревського являє собою сатиричну переробку твору Вергілія під українські реалії 18 ст. Подібні маніпуляції над «Енеїдою» не були новиною. На заході Європи вони відомі з 17 ст. й започаткували довгий ряд бурлескних Енеїд в італійській, англійській, провансальській, бургундській, німецькій, російській літературі. В Росії був відомий Микола Осипов зі своєю «Енеїдою на виворіт» (1791-1795). Разюча схожість твору Осипова з твором Котляревського давно давала привід припускати, що один з цих письменників наслідував іншого. Дослідження літературознавців незаперечно довели першість Осипова. Але залежність Енеїди Котляревського від Енеїди Осипова, незважаючи на те, що виклад у багатьох міс-

цях подібний, а іноді є прямим перекладом російського тексту, ані трохи не зменшує значення української поеми: навпаки, твір Івана Котляревського в художньо-літературному відношенні залишив далеко за собою відомий прототип. Перевагою української Енеїди є те, що метою поеми Котляревського було свідоме створення сатири на вади тодішнього українського суспільства з картинами важкого становища народу, з панством, що вважало людей за бидло, з попами, що гналися за грішми, з несправедливими суддями, хабарниками. Усе це проходить перед читачем в живих образах, змальоване без прикрас, правдиво й чітко. Народний характер «Енеїди» Котляревського звів автора до ряду зачинателів української етнографії, додав поемі багато життєвості, що було особливо помітною рисою для сучасників: опис вечорниць, поховальних обрядів, поминок, панських бенкетів, танців, ігор, пісень, зображення стародавньої української латинської школи, козацтва, залишків Запорізької Січі, представники якої виведені в образі троянців - супутників Енея, зображення старих полків козацьких та інше.

Якщо «Енеїда» дає зображення переважно негативних боків життя тодішньої України, то дві інші найважливіші п'єси Івана Котляревського, драма-опера «Наталка Полтавка» і водевіль «Москаль-чарівник», стали ніби протиположною першою. Головна їхня ідея - дати привабливе зображення української жінки, що є центральною фігурою в цих творах. Приводом до створення «Наталки Полтавки» і «Москаля чарівника» була поява на харківській і полтавській сценах опери-водевілю князя Шаховського «Козак-Віршотворець», у якій автор без елементарного знання українського життя й народного характеру невдало намагався зобразити українців у смішному або неправдоподібному вигляді, примушував діючих осіб співати російських пісень, говорити на якомусь вигаданому

«наріччі». Ніби в осуд Шаховського на сцені Полтавського театру в 1819 р. і з'явилися п'єси Івана Котляревського. Обидва твори були прийняті із захватом і швидко розійшлися по всій Україні й частково Росії, спочатку в списках, потім у друкованих виданнях (повністю «Наталка Полтавка» і «Москаль чарівник» були надруковані вперше в «Українському Збірнику» І.І. Срезневського в 1838 і в 1841 рр.; раніше в «Північних Квітах» 1830 р. була надрукована одна пісня з «Наталки Полтавки»). З ліричних творів Івана Котляревського крім пісень, що увійшли до його драматичних п'єс, зберігся лише один, хоча за деякими натяками у спогадах його знайомих можна припустити, що їх було й більше. Цей твір – «Ода до князя Куракіна», написана в 1805 р., була вперше видана у 1861 р. *Пантелеймоном Кулішем*.

Поет у серці й знавець рідного народу, Іван Котляревський пробудив українську літературу, дав їй нові художні форми, вказав шлях удосконалення за допомогою вивчення усної народної словесності. Він покликав до життя плеяду нових письменників, своїми цілеспрямованими етнографічними спостереженнями дав поштовх до вивчення народу, зумівши зацікавити сучасників своїми творами, започаткував українську читаючу публіку в усіх прошарках суспільства й зблизив між собою ці прошарки.

Іван Петрович не був одружений і останні роки життя провів у самоті в своєму полтавському будиночку, за слабкістю здоров'я рідко кого приймаючи. Помер він на 70-му році життя 29 жовтня 1838 р. і був похований у Полтаві на міському цвинтарі при Кобеляцькій дорозі.

Будинок І.П. Котляревського в Полтаві

Поч. 20 ст.

1938-1969

Пам'ятник на могилі І.П. Котляревського у Полтаві (1898, скульптор Л. Позен)

ПРЕМІЛКИ

¹ *Феотокі Никифор* (в миру Микола) (1731 -1800). Народився на острові Корфу від батьків графської гідності. Навчався в гімназії і в університетах Італії. На батьківщині був пострижений у чернецтво, став проповідником при Корфській гімназії та викладачем словесності й математики. Залишивши батьківщину, подорожував, був ректором гімназії в Яссах (Молдавія). Слов'яно-Херсонський архієпископ Євгеній Булгаріс викликав його до Полтави і призначив начальником над всіма училищами єпархії і в тому числі керівником відкритого 27 листопада 1778 року Полтавського духовного училища, що стало основою відкритої у 1780 році в Полтаві Слов'янської семінарії (залишалася в Полтаві до переведення її в Ново-Миргород, а потім до Катеринослава). Після Булгаріса, за велінням Катерини II, Никифор був призначений на його місце. Він багато працював у справі навернення розкольників, дбав про будівництво церков. У 1786 році Феотокі був переведений архієпископом до Астрахані, де служив шість років, а потім був звільнений за розладом здоров'я на спокій до Московського Данилова монастиря, де і помер.

² *Лобанов-Ростовський Яків Іванович* (1760-1831). Походив з давньої аристократичної родини. У 1781 році вступив на службу до лейб-гвардії Семенівського полку, де дослужився чину капітана. У 1784 році він був зведений у камер-юнкери, в 1793 році в камергери. В 1794 році, завдяки солідним зв'язкам, отримав призначення обер-прокурором 5-го департаменту Сенату, потім був переведений до Москви наглядати за справами в московських департаментах Сенату і присутніх місцях губернії, а також керувати театрами. За Олександра I Лобанов-Ростовський отримав посаду сенатора і члена Московської опікунської ради. У 1808 році він був призначений генерал-губернатором Малоросії і в 1810 році отримав чин дійсного таємного радника за старання у заготівлі продовольства для Молдавської армії. На посаді Малоросійського генерал-губернатора він розгорнув активне будівництво у Полтаві. За нього були споруджені головні губернські установи і будинки, що стали зразками міської архітектури періоду класицизму. Згідно з урядовими маніфестами 1812 року він сформував у генерал-губернаторстві 17 козацьких полків, які були дислоковані під Тулою і Калугою, а для захисту Малоросії зібрали земське ополчення. У 1816 році князь Лобанов-Ростовський отримав призначення до Державної Ради. В наступні роки він займав високі посади в органах державного управління Російської імперії та при дворі імператора. За словами біографа, князь Лобанов-Ростовський *«...одушевлял собою общество, любил радоваться и вместе делить горе с другими, был молод в кругу молодых людей,... но в советах со старцами был важен, тверд, не косноязычен, часто горяч там, где видел неправду... Любил делать добро без тщеславия, был горд только против гордых, ласков, обходителен со всеми, предан престолу без всяких своекорыстных видов. Хвалил за глаза, бранил открыто»*.

³*Репнін-Волконський Микола Григорович* (1778-1845). Походив з чернігівських князів-Рюриковичів. Навчався в Сухопутному шляхетному кадетському корпусі, був випущений прапорщиком до лейб-гвардії Ізмайлівського полку (1792), переведений до лейб-гвардії Гусарського полку, де став флігель-ад'ютантом імператора Павла I. У 1799 році брав участь в Голландській експедиції, за що у 23 роки одержав чин полковника. У 1805 році, командуючи четвертим ескадронном Кавалергардського полку, відзначився в битві під Аустерліцем, був важко поранений і потрапив у полон (пізніше став одним з прототипів князя Андрія Балконського у романі «Війна і мир» Льва Толстого). Наполеон направив його до Олександра I з пропозицією розпочати переговори. Через хворобу звільнений від служби в чині генерал-майора, Репнін-Волконський з 1809 року перебував на дипломатичній службі. У 1812 році його призначили командиром дивізії і він брав участь в ряді битв, а в 1813 році, знаходячись в авангарді армії Вітгенштейна, зайняв Берлін. Одержавши чин генерал-ад'ютанта, брав участь у битвах під Дрезденом, Кульмом та Лейпцигом, до листопада 1814 року був генерал-губернатором Саксонії. У 1814 році Микола Григорович був призначений військовим губернатором Малоросії (Полтавська й Харківська губернії). У Полтаві він облаштував Кадетський корпус, сприяв відкриттю театру (1818) під керівництвом Котляревського, підтримав збирання коштів на викуп талановитого кріпака-актора Михайла Щепкіна. На цій посаді князь проявив себе як гуманний та енергійний адміністратор, котрий сприяв розвитку господарства й освіти у краї, послідовно обстоював місцеві інтереси перед урядом, співчував українському автономістському рухові, склав у 1830-1831 роках проект відновлення козацьких полків, цікавився історією України і допомагав Бантиш-Каменському в роботі над «Історією Малої Росії» (сам написав розділ про битву під Берестечком). Репнін-Волконський користувався надмірною популярністю серед українського дворянства, через що в 1834 році був усунений від посади. Його дружина Варвара Олексіївна, уроджена графиня Разумовська (1778-1864), була відомою благодійницею, супроводжувала в походах свого чоловіка, влаштовуючи лазарети для воїнів, багато зробила для жіночої освіти. Вона сприяла відкриттю Єлизаветинського та Павловського інститутів шляхетних дівчат, на які пожертвувала значні суми, відкрила в Полтаві жіночий інститут. Дочка князя, Варвара Миколаївна (1808-1891), писала прозу і мемуари, була закохана в Тараса Шевченка, зуміла подолати своє почуття, надалі вела з ним переписку і клопотала про його звільнення із заслання.

КАРАЗІН Василь Назарович
*(1773-1842) державний діяч, просвітитель, засновник
Харківського університету, вчений-натураліст*

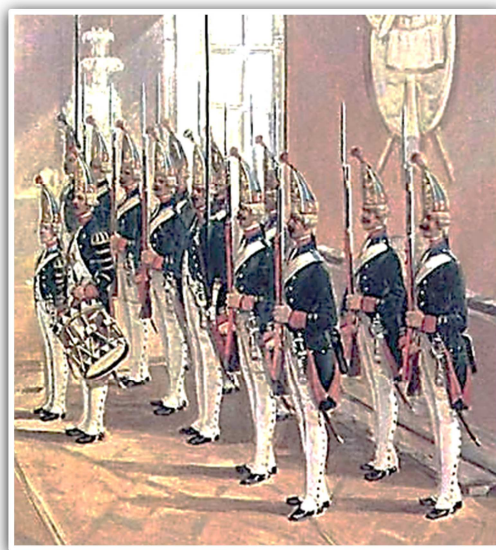
Про своє народження **Василь Назарович Каразін** писав так: «Я народився 1773 р. на світанку січня 30-го, в селі Кручик, Слобідськоукраїнської губернії, Краснокутського комісаріатства, у подальшому Богодухівського повіту, в простій хаті селянина нашого Мінченка, з причини того, що будинок батька мого ще не був закінчений, народився замертво і був названий Богданом, а при хрещенні це ім'я замінено Василієм». Драматичні обставини приходу в цей світ майбутнього просвітителя позначились потім на деяких особливостях психіки і поведінки видатної людини.

Родоначальник сімейства, що перебравлось до Росії за Петра I, грек Григорій Караджі був софійським архієпископом у Болгарії. Син його, Олександр, вже на прізвище Каразін став капітаном російської гвардії. Син Олександра і батько Василя, Назар, володіючи грецькою й турецькою мовами, одержав від Катерини II доручення прямувати секретно до Туреччини для огляду й зняття планів фортець. Полковник Каразін за свої подвиги під час Російсько-турецької війни 1768-1774 років був нагороджений орденами і одержав маєток на Слобожанщині. Батько матері Василя Назаровича, Яків Ковалевський, був шляхетним сотником Харківського полку.

Початкову освіту Василь одержав у кременчуцькому та харківському приватних пансіонах. На десятому від народження році його, як тоді було заведено серед російського дворянства, записали на службу до Орденського кірасирського полку графа Румянцева-Задунайського. На дійсну військову службу молодший Каразін пристав на 18-му році життя у лейб-гвардії Семенівському полку. Одночасно він продовжував навчання вільним слухачем у Гірничому кадетському корпусі в

*Василь Назарович Каразін
(1773-1842)*

*Караул лейб-гвардії Семенівського
полку в Павлівському палаці
(1796-1800, Г. Шварц)*

Петербурзі - найкращому казенному навчальному закладі тих років, де можна було одержати фундаментальну підготовку з природничих наук.

Тоді ж молодий гвардієць вирішив присвятити своє життя не військовій справі, а науковій діяльності. Не маючи змоги подати у відставку, він вирішив таємно перебраться до Європи і вчитись там в університеті, але був затриманий роз'їздом Катеринославських гренадерів під час переправи через Німан 3 серпня 1798 р. Зрозумівши усю скрутність свого становища, цей втікач заради науки, молодий український Ломоносов, як його тоді називали друзі, написав щиросердного листа імператорові Павлу I з такими словами: *«Великий монарх! Я не мав потреби рятуватися втечею; вона буде загадкою для моїх слідчих. Я біг вчитися ...»*. Зворушений Павло I дозволив Каразіну перейти на цивільну службу і навіть обрати собі начальника до вподоби.

У лютому 1800 р. Каразін вже служив на посаді колезького перекладача в канцелярії Державного казначейства й Головної медичної колегії. Через рік молодий чиновник був *«за збирання матеріалів з історії медицини в Росії, а також й історії фінансів нагороджений чином колезького асесора»*.

12 березня 1801 р. на престол Російський зійшов новий імператор Олександр I¹. Через десять днів він особисто познайомився з Каразіним за досить незвичних обставин, про які гомонів увесь Петербург. Ось що писав з цього приводу зі слів батька Федір Каразін, син та біограф Василя Назаровича: *«Скориставшись одним з палацових церемоніалів, він знайшов можливість проникнути до царських покоїв, і там залишив на столі закритий конверт на ім'я імператора. В пакеті цьому без підпису автора були викладені сподівання російського суспільства на юного свого царя. Олександр I, прочитавши листа, звелів неодмінно відшукати його автора. Це не важко було виконати, оскільки випадково сам лист потрапив до рук вельможі, при якому батько мій тоді служив, і якому стиль і почерк його були добре знайомі. Наступного тижня мій батько був представлений імператору, який привітав його словами: «Дай обійняти тебе й дякувати за благі твої побажання мені й почуття дійсного сина батьківщини. Продовжуй завжди так відчувати і діяти згідно почуттям. Продовжуй завжди говорити мені правду. Я бажав би мати більше таких підданих». Ставши подібним чином відомим імператорові Олександрові, батько мій якийсь час продовжував бути у незвичних для підданого стосунках із царем. Насамперед він звернув увагу імператора на необхідність народної освіти. Він пропонував: викорінити рабство, поступово, надаючи селянам голос у їхніх справах, право вибору представників у сільську думу; податі на користь поміщика розраховувати тільки за землю останнього, де б ішов відсоток і на священика. І це не одна його ідея. Про необхідність возз'єднання уніатів і православної церкви мав клопіт він з 1804 по 1806 роки, збудивши на себе гоніння, як, наприклад, з*

Олександр I
(1777-1825)
(В.Л. Боровиковський
з оригіналу Є. Віже-
Лебрена, 1802)

боку князя Чарторийського. Він пропонував примножити кількість приходських училищ, заснованих Катериною II; вважав за потрібне створити нове Міністерство народної освіти, розробивши і сам проект². Він став клопотати про поширення навчальних закладів в Росії. Улюблена його Малоросія спала йому насамперед на думку. Він відпросився у відпустку, і плодом цієї відпустки був збір величезної суми у 618 тис. рублів сріблом від дворян і купців харківських, яку він представив государеві, просячи його про дозвіл відкрити в Харкові університет ...». У протоколах зборів дворянства й купецтва з приводу справи заснування Харківського університету від 1 вересня 1802 р. читаємо: «Дворянство, звернувши увагу на становище свого краю, перевагою своєю обрало освіту й наважується заснувати в губернському місті своєму університет. Він повинен мати у віданні своєму дві школи для людей нижчих станів: школу сільського домогосподарства й ремесел і рукодільств. Для закладення основ цього університету, слобідське українське дворянство наважується внести від дворянських маєтків цієї губернії 400 тис. рублів. Згаданою сумою визнають українські дворяни себе відповідальними державі від цього дня, але тим не обмежують старання свої. Слобідське дворянство наважується запросити до справи збільшення капіталу й губернії: Курську, Орловську, Воронежську, Новоросійську, Полтавську і Чернігівську..., вбачаючи у цій установі явну благотворність місту, а саме: примноження його населення, розповсюдження торгові і промислів, незнане до цього збільшення в обороті грошей. Громадянство зобов'язується зі своєї сторони: 1) вносити на користь університету протягом десяти років з капіталів по 1,4% щорічно; 2) вносити достатні від купців готівкові та приватні кошти; 3) просити Його Величність про дозвіл на те, щоб половина відкупної суми на всі наступні часи (подарованої у 1783 р. на користь городян), надана була на користь університету ...».

Ці рішення стали результатом палкої промови Василя Каразіна перед зібранням харківських дворян 11 серпня 1802 р.: «Вдячність. Вона буде предметом, яким я вас наважуюсь зайняти, шляхетне й високоповажне зібрання. Вона переповнює моє серце кожен раз, коли щастить мені відвідувати благословенні небом і землею наші приділи. ... Це відчуття радості й сподівань, що напоювало мене вже при відвідуванні краю мого народження, завгодно було вам збільшити найдоброзичливішим сприйняттям, коли представив я вам перше накреслення того закладу, яким ви прагнете прикрасити свою країну, відрізнивши її у великій Росії... Усе життя моє присвячене буде на докази в тому. Воно належить моїй батьківщині, але особливо краю, який був батьківщиною для уподобань моєї юності. Блаженний вже стократно, коли випадок поставив мене у можливість робити найменше добро люб'язній моїй Україні. Так, я смію гадати, що губернії нашій призначено розлити навколо себе світло витонченості й просвіти. Вона може бути для Росії тим, чим були прадавні Афіни для Греції. Благодатне наше повітря не зможе не спокусити іноземців, яких ми запросимо до себе... Я покладався (у думках своїх - Ю.Б.), що ми настановимо мудрість у судах; що купці прийдуть черпати в нас пізнання; що від нас розійдуться вітії, віришотворці; що ми примножимо число лікарів... Вибач-

те держенність мою. Саме ці думки виявив я перед августійшим монархом. Виконавці його велінь завіряли мене, що приємно йому було призначити Україну осередком просвітництва...». Імператор Олександр I «на повагу до патріотичної пожертви слобідськоукраїнського дворянства» у 1804 році затвердив статут та звелів заснувати у Харкові університет, який і було урочисто відкрито 29 січня 1805 року. Василь Назарович Каразін став його першим почесним членом.

У відповідності до статуту, університет спочатку складався з чотирьох відділень – словесних наук, добродесних та політичних наук, фізичних і математичних наук, лікарських і медичних наук (відділення лікарських наук, за браком бажаючих на ньому навчатися, запрацювало лише у 1811 р.). Перший набір становив 56 осіб (33 казенним коштом і 23 власними коштами), з яких у 1808 р. були випущені тільки 27).

Сини поміщиків, після довгих проводів і сліз домашніх наповнювали мало по малу харківські аудиторії. Число студентів поступово зростало й перебралося за 200 (при 20 тисячах мешканців тодішнього Харкова) на початку 30-х років 19 століття. Дешевизна життя студентів була дивовижною. Квартира зі столом і прислугою недалеко від центру міста коштувала 200 руб. асигнаціями (50 руб. сріблом) на рік. Таке дешеве життя студентів мало й ті наслідки, що в університеті майже 15 років числився слухачем такий собі Сила Абрамович Цицурін, який змушений був полишити університет, не закінчивши курсу, лише тоді, коли вийшов указ про заборону студентам залишатися на одному курсі більше двох років. З прийняттям у 1830 р. правил для студентів їм заборонялося: одружуватися, носити вуса, палити, відвідувати театр і трактир, носити жоден одяг, крім форменого, входити у таємні відносини і товариства. Раніше, за описом одного із сучасників, «як професори, так рівно й студенти, одягали мундири тільки на великі свята. На лекції ж з'являлися в чому не прийшлося. Жовті фраки, сині брюки, блакитні сюртуки і жахливі жилети, кашкети незвичайних розмірів і кольорів, трості в руках, люльки в кишенях – звичайний костюм та приналежності студентів того часу».

*Паризькі модники.
Карикатура 1813 р.*

Від самого початку Харківський університет збагатився чудовими професорами. Найулюбленішим з них був перший ректор університету Іван Степанович Ризький, професор російської словесності, красномовства і поезії. Він написав для студентів «Досвід риторики» і «Уведення до кола витонченої словесності». Приватне життя цього суворого педагога й оратора давало привід для кепкувань з боку молоді, яка при цьому його глибоко шанувала. Іншим улюбленцем студентів був німець Йоганн Баптист Шад³, до 1816 року професор філософії, виписаний з Марбурга. Він був одружений на

трьох дружинах, палко любив музику й українські наливки, а єдиній доньці своїй, вченій красуні, дав ім'я дочки Цицерона Тулії. Красуню Тулію студенти оспівували у віршах і прозі. Кафедру словесності, по смерті у 1810 р. І. Ризького, зайняв Іван Євсійович Срезневський, батько майбутнього академіка й професора Петербурзького університету Ізмаїла Івановича Срезневського. На базі університету в першій половині 19 ст. було відкрито три інститути: педагогічний (1811), ветеринарний (1839), медичний (1840).

З метою глибшого розуміння масштабів змін в історії української культури з початком становлення університетської освіти, подивимось на Слобідську Україну кінця 18 початку 19 століть очима самого Василя Каразіна, котрий згадував під кінець життя: *«Між учителями колегіуму (Харківського – Ю.Б.) помітимо Сквороду й протоієрея Шванського. Я мав честь у моїй молодості бачити цих видатних мужів, які у свій час могли б зайняти місце між германськими вченими, найбільш шанованими. Лацін мав смак в архітектурі, прикрасив кілька наших міст і безліч сіл будинками. Впливаючи на багатих поміщиків, ... він заохотив їх і спорудами, і крацим розташуванням будинків, прикрашенням їх пристойними меблями, заснуванням бібліотек. Йому зобов'язані ми у значній мірі початками європейського побуту на Україні. Я пам'ятаю і те, що будинки поміщиків, які мали від 500 до 1000 душ, були вкриті очеретом, що у вітальнях стояли лави, покриті килимами, що за столом прислужували дівчата у білих сорочках, строкатих спідницях і червоних черевичках, що поважні пани в губерньському місті ходили з музиками, напідпитку... До відкриття університету, хто б подумав, що у Харкові буде кам'яний, досить благовидний театр, п'ять аптек, чотири літографії, дві друкарні, могли б існувати ще дві...».*

Цікаво, що пам'ятаючи про свої грецькі корені, Василь Назарович Каразін сподівався і на те, що Харківський університет стане осередком навчання й грецької молоді, яка очолить боротьбу свого народу проти османського гноблення. У такий спосіб, на його думку, Росія віддячила б Греції за те, що за тисячу років раніше одержала від неї світло християнства.

Слідом за відкриттям університету в рідному місті, куди він одразу власними коштами викликав 23 сімейства кращих іноземних майстрів, друкарів, папітурників, годинників, столярів, різьбярів, слюсарів, каретників, ковалів та інших, Василь Назарович захопився іншою блискучою думкою. Він склав план поступового звільнення кріпаків двох своїх маєтків у Харківській та Московській губерніях, написав і одразу ж самочинно увів в дію статuti їх «емансипації». Ліберальні вчинки поміщика-Каразіна були продовженням переконань Каразіна-просвітника. У 1802 р. він писав у листі до одного із своїх харківських кореспондентів: *«В цій установі (університеті – Ю.Б.) не буде ніяких поділів, від походження чи багатства залежних. Кожен студент буде рівний іншому, ким би не був його батько. Одні таланти й старанність доправлять перевагу...».*

Каразін-практик завжди захоплювався природничими науками, опікувався безпосереднім використанням їх досягнень в економіці та побуті. В 1811 р. він узявся за організацію «Філотехнічного товариства домогосподарювання» в

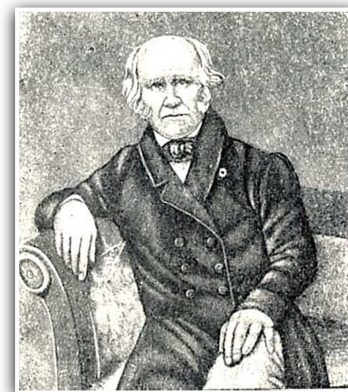

Харкові, що замислювалось як об'єднання акціонерів з метою одержання прибутків через всебічне запровадження у сільське господарство, лісництво, переробну промисловість, промисли, домашній побут винаходів тодішньої науки і техніки.

Про характер інтересів Каразіна-науковця говорить, зокрема, той факт, що у 1813 р. ним у штаб діючої російської армії, який знаходився у німецькому Дрездені, були відправлені зразки консервованих продуктів харчування, у тому числі сухі концентрати щів (!). Річ у тім, що перетнувши кордони Європи, російські війська одразу відчули проблеми з регулярними поставками свіжих продуктів з вітчизняних баз. На жаль, несприятливий збіг обставин, зокрема смерть Михайла Кутузова та злодійкуватість довіреної особи, не дозволили вчасно оцінити винахід українського дослідника.

У 1820-1821 роках ліберал і масон Василь Каразін у своїх поглядах та діях настільки розійшовся з колишнім високим своїм покровителем імператором Олександром, що був заточений до Шліссельбурзької фортеці, а після звільнення направлений у свій маєток на Харківщині під нагляд поліції.

До останніх днів життя Василь Назарович залишався вірним ідеалам своєї молодості. У 1840 р. він пропонував відновити діяльність «Філотехнічного товариства», що закрилося у 1818 р., і говорив: *«Тоді й підуть з південних губерній в чужий край крупчасте борошно, крохмаль, солод, спирт, сухі бульйони, макарони, тваринне масло, олія, свічки, есенції трав, ягід, лікарських рослин, мило, соки, барвники, цикорна кава, нашатир, сода, дьоготь, скипидар та інше – усе в концентратах»*. Кожна нова справа втілення у практику наукових відкриттів миттєво захоплювала Василя Каразіна. Він клопотався, метушився, пропонував розпочати справу громадянству, витрачав власні кошти і, не знаходячи розуміння, засмучувався. Майже безвиїзно живучи в селі Кручик біля Богодухова, Каразін продовжував займатися хімією й дослідями усякого роду, багато читав, виписував купу журналів, стежив за погодою, намагаючись відкрити закони метеорології. У цей період він заклав великий сад, переніс у свої поля, для тіні на межах, безліч диких дерев з лісу, і продовжував поліпшувати своє господарство, яке, однак, від великих витрат на дослідження, не давало достатніх доходів на його життя. Перебуваючи на селі, Каразін вів значну переписку, писав у рік до 1200 листів. Поки він писав, поруч з ним сидів грамотний його слуга й одразу копіював написане.

*В.Н. Каразін
(дагерротип, 1842)*

В 1842 р. Василь Назарович поїхав до Криму, де збирався запропонувати кілька поліпшень у виноробстві. Він пересувався там на перекладній кінській заправі, застудився і, пробувши на заводах у Нікітинському саду біля Ялти з вересня по жовтень, приїхав дуже хворий в Миколаїв до свого сина Федора. Тут він помер 16 листопада 1842 р. і був похований на місцевому кладовищі. Незадовго перед цим, у листі до Михайла Петровича Погодіна, Василь Назаро-

вич підбив підсумки своєї діяльності: «Хто знає, наприклад, скажу Вам, що животіючий нині старий, хоча вже й заглядаючий у труну, подав ідею та втілює її на півстосі паперу своєю рукою про окреме міністерство народної освіти, якого ніде в Європі не існувало? Насилу промимрили десь у журналі, що він подав думку щодо заснування якогось там університету. І тільки того... Хто знає, що той старий бився як риба об лід, домагаючись возз'єднання уніатів, яке відбулося через більше ніж тридцять років? – Хто знає, що він же, в 1805 році ще, завів у себе порядки (щодо кріпаків – Ю.Б.), передбачені тепер указом 1842 року, 2 квітня? Що він для царського палацу пропонував опалення, точніше сказати нагрівання, водяними парами, підведеними у трубах, як тепер зроблено в Берліні, в тамтешній бібліотеці? ... Право, нудно й писати, не тільки жити в цьому світі. Та й аркуш доходить кінця. Чи зберігаєте Ви листи друзів Ваших? Так, хоч для нащадків? Вибачайте».

В заключних рядках першого наукового біографічного нарису про Василя Назаровича Каразіна Григорій Петрович Данилевський⁴ зазначив: «17 січня 1865 р. відзначали 60-ті роковини відкриття Харківського університету. На урочистому обіді в ректора університету В.А. Кочетова між присутніми виникла розмова про встановлення пам'ятника В.Н. Каразіну, на подобу того, як Одеса має у себе пам'ятник дюка де Ришельє, засновника її лицю, та про оголошення премії за біографію В.Н. Каразіна з боку Харківського університету. Ймовірно і те й інше здійсниться найближчим часом». Насправді пам'ятник засновнику Харківського університету було встановлено лише у 1905 році і тримали його в дерев'яних лаштунках аж до 1907-го, чекаючи кінця революційних студентських заворушень.

ПРИМІТКИ

¹Олександр I Романов (1777-1825). Старший син Павла I, чиім вихованням опікувалась Катерина II. Найбільший вплив на юнака справив швейцарець Лагарп, просвітитель і поміркований республіканець. Незважаючи на прекрасний підбір викладачів і неабиякий природний розум, Олександр I не отримав серйозної освіти через лінощі і нелюбов до навчання. Заняття завершилися в 1793 році, коли Катерина II одружилася онука з баденською принцесою Луїзою (у православ'ї - Єлизавета Олексіївна). Необхідність лавірувати між батьком і бабкою, що ненавиділи один одного, привчила Олександра I «жити на два розуми, тримати дві парадні фізіономії» (В.О. Ключевський). Коли Павло став імператором, він призначив Олександра I військовим губернатором Петербурга, шефом лейб-гвардії Семеновського полку, інспектором кавалерії і піхоти, а пізніше

Пам'ятник В.Н. Каразіну біля Харківського університету (скульптор І.І. Андреолетті, 1905)

- головою військового департаменту Сенату. Після вбивства Павла I у своєму маніфесті Олександр I проголосив, що буде правити *«за законами й по серцю в бозі спочившої найяснішої бабки нашої»*. Ще в 1796 році навколо Олександра склався гурток молодих аристократів, так званий Негласний комітет (Чарторийський, Строганов, Новосильцев, Кочубей), що вважав за необхідне скасувати кріпацтво і сприяти створенню *«законно-вільних установ»*. Олександр I скасував всі нововведення Павла I: відновив *«жалувані грамоти»* дворянству і містам, звільнив дворян і духовенство від тілесних покарань, оголосив амністію усім втікачам за кордон, повернув із заслання до 12 тис. опальних і репресованих, скасував Таємну експедицію, яка займалася розшуком і розправою. Після 1801 року заборонялося друкувати оголошення про продаж кріпаків без землі, але дозволялося здійснювати такий продаж. У 1803 році було видано указ про вільних хліборобів, що дозволяв селянам викупатися на волю за домовленістю з поміщиками. Угода супроводжувалася такими кабальними умовами, що цим правом скористалися менше 0,5 відсотка кріпаків. Проте вперше в історії Росії за селянством було визнано законне право на володіння землею, а поміщики отримали підставу для звільнення своїх кріпаків із землею за викуп. У 1803 – 1804 роках була проведена реформа народної освіти: відтепер вчитися могли представники всіх станів, запроваджувалась наступність навчальних програм, були засновані п'ять університетів - Дерптський (1802), Віленський (1803), Харківський і Казанський (обидва - 1804). Відкритий в тому ж 1804 році Петербурзький педагогічний інститут був перетворений на університет лише через 15 років. Були створені також привілейовані ліцеї - Демидівський (в Ярославлі) та Царськосільський. Одночасно відбулась реформа органів державного управління - старі петровські колегії заміняли міністерствами. У 1805 - 1807 роках Олександр I брав участь в коаліціях проти Наполеона, зазнав поразки під Аустерліцем (1805) і був змушений укласти вкрай непопулярний в Росії Тільзітський мир (1807). Але успішні війни з Туреччиною (1806 - 1812) і Швецією (1808 - 1809) зміцнили міжнародне становище Росії. Були приєднані Східна Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812) і Азербайджан (1813), герцогство Варшавське (1815). З 1810 року йшло переозброєння російської армії, будівництво фортець. На початку Вітчизняної війни 1812 року Олександр I, переконавшись у своїй нездатності керувати військами, передав командування Барклай де Толлі, а потім Кутузову. Військові успіхи російської армії зробили Олександра I вершителем долі Європи, і в 1813 - 1814 роках він очолив антифранцузьку коаліцію і увійшов у Париж на чолі союзних армій. Подарувавши ліберальну конституцію Царству Польському, він у 1818 році обіцяв, що цей порядок буде поширений і на інші землі, *«коли вони досягнуть належної зрілості»*. Були також підготовлені секретні проекти скасування кріпацтва в Росії, але, зіткнувшись з жорсткою протидією дворян, Олександр I відступив. З 1814 року цар захопився містицизмом, наблизивши до себе архімандрита Фотія. В цей час постало питання про наступника. Законним спадкоємцем був призначений брат Микола, але це рішення залишалось в таємниці. У 1821 році, повер-

нувшись з-за кордону, Олександр I отримав список найбільш активних членів таємного масонського товариства, але кинув його у вогонь, сказавши: «*Не мені їх судити*», мабуть, пам'ятаючи свої юнацькі настрої. Однак в 1822 році він видав рескрипт про заборону таємних товариств і масонських лож, а в 1821 - 1823 роках ввів розгалужену мережу таємної поліції в гвардії та армії. У 1825 році Олександр I отримав достеменні відомості про змову проти нього у військах, виїхав на південь, бажаючи відвідати військові поселення, але сильно застудився на шляху з Балаклави до Георгіївського монастиря. Несподівана смерть Олександра I в Таганрозі, людини здорової і ще не старої, породила численні легенди. Одна з них припускає, що Олександр, переслідуваний відчуттям провини за гріх вбивства батька, покинув царство і зник в Сибіру під ім'ям старця Федора Кузьмича, який прожив у святості до 1865 року.

²Першою установою для управління освітою в Російській імперії стала Комісія щодо заснування народних училищ, яка була створена в 1782 році і двадцятьма роками пізніше стала частиною Міністерства народної освіти, відповідно до маніфесту імператора Олександра I від 20 вересня 1802 року «Про заснування міністерств» з метою «*виховання юнацтва і розповсюдження наук*». До його відання були віднесені: типографії приватні та казенні, видання відомостей та усякі періодичні видання, народні бібліотеки, зібрання старожитностей, кабінети натуральні, музеї та школи усіх типів. Міністерство керувало складанням статутів і правил для імператорських університетів, середніх і нижчих навчальних закладів; відало призначенням і переміщенням професорсько-викладацького складу; займалося постачанням навчальних закладів книжками і навчальними посібниками. З 1803 року у віданні міністерства перебувала Імператорська Академія наук. 5 листопада 1804 року було затверджено «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», згідно з яким створювалася мережа місцевих навчальних закладів, що мали загальностановий характер. Університетський статут надавав університетам значну автономію: виборність ректора і професури, власний суд, невтручання вищої адміністрації у справи університетів, право університетів призначати вчителів у гімназії та училища свого навчального округу. Поряд з ними було відкрито ряд привілейованих навчальних закладів - ліцеїв. У 1804-1826 роках МНО здійснювало цензуру друкованих видань через спеціальні цензурні комітети, створені при університетах. У 1834 році на МНО було покладено обов'язок збирання і видання джерел вітчизняної історії, для чого при ньому була утворена особлива Археографічна комісія.

³*Шад Йоганн-Баттист* (1758-1834). Народився в релігійній німецькій родині, навчався в єзуїтів. У 1778 році він подався до монастиря в м. Банц, з якого втік у 1798 році, оскільки не виніс переслідувань за вільнодумство. Прибувши в Ієну, він став читати лекції в місцевому університеті, де в 1802 році одержав посаду професора. В 1804 році, за рекомендацією Гете, Шад був запрошений до новоствореного Харківського університету. Тут він відіграв помітну роль - читав лекції з філософії, логіки, права та історії римської літератури. Філософія

Шада в головному повторювала основні принципи класичної німецької філософії Фіхте і Шеллінга. У філософії права він виступав проти механістичної теорії держави, що панувала у його часи. Держава не є машина, керована тільки законами механіки, це не мануфактура, не установа, створена заради однієї безпеки, стверджував філософ. Шад не вважав за можливе виводити право з договору і повставав проти розриву, створеного штучно між правом і моральністю. У 1816 році він був раптово усунений з посади і висланий за межі Росії, праці його, видані у типографії Харківського університету - «Institutiones juris naturae» і «De viris illustribus Romae» Плутарха (в обробці Ломонда) - знищені. Причиною його видалення з університету міністром народної освіти князем Голіциним стали доноси професора Дегурова, що скористався неприємностями, які спричинились для Шада і всього Харківського університету із звинувачень його докторантів Гриневича і Ковалевського у тому, що вони подали докторські дисертації, скомпільовані з творів самого Шада.

⁴*Данилевський Григорій Петрович* (1829-1890). Народився в заможній дворянській родині Харківської губернії. Рано втративши батька, виховувався матір'ю, освіченою жінкою, талановитою музиканткою. У дванадцять років він був прийнятий до Московського університетського пансіону, гуманітарне спрямування якого сприяло розвитку літературних здібностей майбутнього письменника. У 1846 році Григорій перейшов до Петербурзького університету на камеральне відділення юридичного факультету, вивчав економічні й природничі науки, не полишаючи літературних занять, одержав ступінь кандидата права. За рік до того, він помилково був притягнутий до справи Петрашевського і кілька місяців просидів у Петропавлівській фортеці в одиночній камері. Службову кар'єру Данилевський здійснював у Міністерстві народної освіти, неодноразово одержував відрядження до архівів південних монастирів. В 1856 році Григорій Петрович був серед письменників, відряджених великим князем Костянтином Миколайовичем для вивчення окраїн Росії. Йому був доручений опис прибережної частини Азовського моря й гирл Дону. Вийшовши в 1857 році у відставку, він оселився в своїх маєтках, був депутатом харківського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян, пізніше губернським гласним і членом харківської губернської земської управи. В 1868 році Данилевський одержав місце помічника головного редактора «Урядового Вісника», а в 1881 році був призначений головним редактором цієї газети. Серед ранніх літературних творів Данилевського виділяються повісті з малоросійського побуту і старовини, зібрані в 1854 році у книжку «Слобожани». Перший роман, що привернув до нього увагу широкої публіки, «Швидкі в Новоросії» (1862), був підписаний псевдонімом А. Скавронський. Далі були видані «Швидкі повернулися» (1863) і «Нові місця» (1867). У 1874 році з'явився «Дев'ятий вал». Повістю «Потьомкін на Дунаї» (1878) починається другий період літературної діяльності Данилевського, майже винятково присвячена історичній белетристиці. Один за одним з'являються: «Мирович» (1879), «На Індію за Петра» (1880), «Князівна Тараканова» (1883), «Спалена Москва» (1886), «Чорний рік» (1888) і ряд оповідань з

родинного минулого. У 1866 році Данилевський видав книгу «Українська старовина» (історичні й біографічні нариси про Сковороду, Каразіна, Квітку-Основ'яненка).

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович (1778-1843) письменник, драматург, громадський діяч

Григорій Федорович Квітка народився 18 листопада 1778 р. під Харковом, у селі Основа, що здавна належало родині Донець-Захаржевських, а потім перейшло у володіння сім'ї Квіток. У літописах слобідських полків ім'я Квіток зустрічається вперше у 1666 р. В 1703 р. полковником Харківського полку був Григорій Семеновича Квітка, прадід письменника, який невсипно опікувався зміцненням захисту міста від набігів татар, зводив у ньому нові споруди, розміщував юрби переселенців, які тоді сходились під прапори слобідських полків. Полковником Ізюмського полку був дід Григорія Федоровича. За спогадами сучасників батько майбутнього письменника, Федір Іванович Квітка, був людиною освіченою, привітною. У нього з дружиною Марією Василівною з родини Шидловських, жінки освіченої, гордої та самолюбної, були й інші діти. Старший син, Андрій Федорович, був у числі найбільших харківських магнатів. Він став провідником губернського дворянства та приймав у себе Олександра І під час його подорожі на південь Росії. Імператор, увійшовши в чудовий будинок маєтку Основа з оранжереями, бронзою і дзеркалами, спитав з посмішкою: «*Чи не в палаці я?*».

Григорій Федорович
Квітка-Оснoв'яненко
(1773-1843)

З перших днів життя Григорій виявився дитиною кволою і хворобливою. У нього розвинулись ознаки сильної золотухи. Ця хвороба настільки вразила малюка, що він втратив зір і до п'ятирічного віку залишався сліпим. Зцілення його, за переказом, відбулося під час поїздки з матір'ю на богомільля до сусіднього Курязького монастиря. Про своє раннє дитинство й перше шкільне навчання Григорій Квітка писав в одному з листів: «*Я народився тоді, коли освіта ще не пішла далеко, та й місце не додавало тому зручностей; при цьому хворобливість з дитинства, бажання не бувати на видноті, а можливо, і безтурботність, і лінощі, властиві тодішньому часові, - усе це було причиною тому, що я не опікувався майбутнім й ухилився навіть від того, що було під рукою й чому міг би навчитися. ... З такими пізнаннями письменниками не бувають».*

Схильний до молитви і самотності, Григорій у дванадцять років виявив бажання піти в монастир. На прохання батьків він ще два роки залишався вдома, коли у 1794 р., за порадою лікарів і для зміцнення здоров'я, був визначений на військову службу вахмістром лейб-гвардії Кінного полку. Через рік хворобливого гвардійця перевели на цивільну службу при Департаменті герольдії, де він і числився, живучи під батьківською опікою до 1796 р. У шістнадцять років

*Куразький Старохарківський Преображенський монастир
(гравюра 19 ст.)*

він знову опинився на військовій службі спочатку ротмістром Сіверського карабінерського полку, а в 1797 р. Харківського кірасирського полку. Проте військова служба не захопила юнака, і в 23 роки він все ж таки подався у послушники до Куразького Преображенського монастиря. Єпископ

Харківський Христофор Сулима звернув увагу на молодого інока й часто брав його з собою до міста. Старожили харківські запам'ятали тодішнього Квітку усього в чорному на зап'ятках карети преосвященного. Але доля розпорядилася по-своєму. Слабке здоров'я та родинні негаразди не дозволили Григорію прийняти постриг і змусили його повернутись до світських клопотів. Проте чудові романтичні враження від монастирського життя на самоті у молитві в чудовій мальовничій місцевості залишились в душі Квітки, озиваючись у його творах.

По виході з монастиря, Григорій знову придивлявся до світу, помалу звикаючи до нього. Здоров'я його покращилось, але одного разу, готуючи феєрверк, він сильно обпик обличчя і втратив ліве око. Врешті решт молодість та весела вдача взяли своє і він почав з'являтися у товаристві. Поміж 1804 – 1806 роками він захопився музикою, грав у виставах домашнього театру.

Харків на той час переіменувся. Причиною тому стало відкриття університету в січні 1805 р. На початку 1812 р. в Харкові відкрився стаціонарний театр, актором, драматургом, директором, істориком якого став Григорій Квітка. За словами відомого актора з кріпаків *Михайла Щепкіна*¹, який у 1816 – 1817 роках був актором Харківського театру і повернувся сюди в 1821 р. після розпаду Полтавського театрального колективу *Івана Котляревського* (с. 68), Григорій Федорович домігся постановки «Наталки Полтавки» за участю Щепкіна тоді, коли сама п'єса ще не пройшла офіційну цензуру і мала лише одну виставу в Полтаві з особистого дозволу генерал-губернатора. Тоді ж у місті з'явився «Дворянський клуб», власник якого, колишній фехтувальний вчитель при університеті Ле Дюк, один з наполеонівських гвардійців 1812 року, що залишився

*Михайло Семенович
Щепкін (1788-1863)
(В. Баранов, 1824)*

в Росії, клопотався щосили про підтримку гарного настрою у цьому зібранні. Танцювали тут до знемоги, і головна роль належала студентській молоді. Григорій Квітка спершу був простим гостем, потім одним з членів-розпорядників, та нарешті директором танцювального закладу.

Весела вдача поєднувалася у Григорія Федоровича з високими почуттями добродійності й відповідальності. Його стараннями були відкриті у Харкові Кадетський корпус, переведений пізніше до Полтави, та Публічна бібліотека при університеті. Великі організаторські здібності Григорія Федоровича не залишились непоміченими. У 1817 р. його обрали провідником дворянства Харківського повіту. Під впливом «Філотехнічного товариства» **Василя Каразіна** (с. 75), він став ініціатором створення Благодійного товариства (1812), турботами якого було відкрито пансіон при Харківській гімназії для бідних молодих людей шляхетного походження, а невдовзі Інститут шляхетних дівочих.

*Марія Федорівна (Софія
Марія Доротея Августа
Луїза фон Вюртемберзька)
(1759-1828)*

Спочатку до нього відбирали по дві дівчини-дворянки з бідних сімей від кожного уїзду губернії, навчали та утримували благодійними коштами за умови, що ті, здобувши освіту, будуть працювати домашніми вчительками у поміщицьких родинах. Скоро тут з'явилися і «своєкошті» вихованки, а в 1818 р. вдова імператриця Марія Федорівна, мати 10 дітей, з них двох імператорів російських, і покровителька справи жіночої освіти, прийняла Харківський інститут під своє заступництво, і він був переведений у ранг казенних навчальних закладів. Цей інститут припав до душі його засновнику ще й

тому, що одна з класних дам, Анна Григорівна Вульф (1800-1852), стала коханою дружиною Квітки-Основ'яненка (з 1821), натхненницею і помічницею в його літературних справах.

Літературне життя тодішнього Харкова було типовим для провінційних міст імперії. Спочатку шанувальники словесності збирались на вечори з чаюванням у салоні дружини прокурора Любовникової. Ці перші літературні вечори об'єднували окрасу тодішнього харківського вченого товариства. Тут почав з'являтися зі своїми малоросійськими анекдотами, грою на флейті і фортепіано й молодий Григорій Квітка. Слідом за вечорами у Любовникової відкрились літературні читання й у Гонорського, ад'юнкта словесності університету. Нарешті у 1816 р. при харківській друкарні почав виходити журнал «Український Вісник», що проіснував до 1820 р. Редакторами його стали *Розумник Тимофійович Гонорський*², *Євграф Матвійович Філомафітський*³, Григорій Федорович Квітка. Тут крім звичних для того часу творів на зразок «Осінньої прогулянки у день мого ангела», виходили й серйозні статті вченого змісту: «Уведення в історію Малоросії» (1818), «Про Малу Росію» (1816), «Гетьман Хмельницький», «Сковорода» (1817), літературна критика. Григорій Квітка друкував сатиричні оповідання про життя слобідських поміщиків під псевдонімом Салалея Пови-

нухіна. Після обрання провідником місцевого дворянства він офіційно вийшов з редколегії видання. Одночасно з «Вісником» у Харкові з'явився інший, вже повністю сатиричний журнал «Харківський Демокрит» (1816), у якому Григорій Квітка теж інколи друкував свої вірші. Крім того у місті була своя газета «Харківські Відомості» (1817-1823), а при університеті виходив суто науковий «Український Журнал» (1824-1826).

Після припинення існування «Українського Вісника», Григорій Квітка протягом 1820-1824 років надсилав свої твори до широко відомого московського «Вісника Європи». Це були гумористичні оповідання за підписом «Лужницький Старець». Почався новий період в діяльності Григорія Федоровича. На п'ятдесят п'ятому році життя він став літератором, відомим широким колам читаючої публіки. У 1827 р. він написав комедію «Приїжджий зі столиці, або метушня у повітовому місті», надруковану лише у 1840 році в збірнику «Репертуар». Така значна затримка з публікацією, на думку деяких істориків літератури, могла бути пов'язана з прихованим суперництвом автора з *Миколою Гоголем* (с. 114). Дозволена цензурою до друку в 1828 р., вона широко розійшлася у рукописних копіях. У 1836 р., довідавшись про написання Гоголем комедії «Ревізор», Квітка-Основ'яненко прийшов у сильне хвилювання і коли перший її друкований примірник надійшов до Харкова, скликав приятелів у своєму домі та зачитав їм обидва твори. Гості були вражені й в один голос сказали про вразливу подібність комедій за сюжетом і планом. Сам Гоголь стверджував, що сюжети «Ревізора» і «Мертвих душ» були передані йому Олександром Пушкіним.

Перша повість, написана Григорієм Квіткою українською мовою, «Харківська Ганнуся», вийшла друком в дуже популярному тоді журналі «Телескоп» *Миколи Івановича Надєждіна*⁴ в 1832 р. у перекладі російською мовою без прізвища автора, за підписом перекладача Погодіна. В цей час Квітка видав драму «Дворянські збори» та комедію «Шельменко денщик», яка мала шалений успіх на сцені. У 1834 р. вийшли два томи його «Малоросійських повістей, розказаних Грицьком Основ'яненком». Услід за нею, але вже під псевдонімом Основ'яненко, в «Ранковій Зорі» з'явилась повість «Солдатський портрет» (1838). З цього приводу сам автор згадував у 1839 р.: *«Написавши трохи повістей малоросійською мовою, я, за звичаєм добрих земляків моїх, ... обрав собі прізвисько за місцем проживання; живу в Основі, і так буду Основ'яненко»*.

*Микола Іванович
Надєждін
(1804-1856)*

Рідкісний успіх перших творів українською мовою спонукав Григорія Квітку-Основ'яненка видати кілька брошур, з яких найпомітнішими стали водевіль «Сватання на Гончарівці» та повчальні «Листи до люб'язних земляків». За останні автор удостоївся подяки від губернатора. Популярність українського

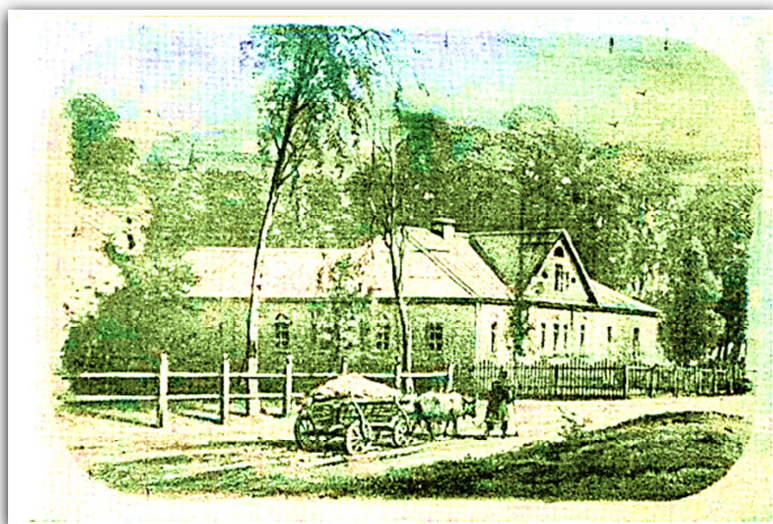

Григорій Федорович Квітка-Оснoв'яненко і Ганна Григорівна Квітка на початку 40-х років 19 століття

легкої руки Жуковського, Квітка-Оснoв'яненко з 1838 по 1843 роки видав у цьому журналі ряд повістей, уривків з роману, розповідей, нарисів і спогадів, власні й чужі переклади російською мовою майже всіх своїх українських повістей. З 1839 р. він співпрацював з «Вітчизняними Записками», де надрукував половину роману «Пан Халявський» й історичну монографію «Головатий». Найбільш популярною тоді стала його повість «Маруся», занесена до кола читання й імператорських дітей. У 1842 р. він склав українською мовою «Коротку священну історію», що залишилась невиданою.

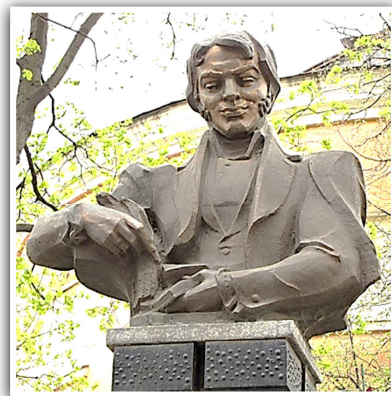
У 1840 р. Григорій Федорович був обраний головою Харківської палати кримінального суду. Життя його в цей час протікало тихо, в сімейному колі. Багато сучасників запам'ятали його у темному старечому сюртуку, зеленому жилеті, краватці без комірців, з одним оком, яким дивився на світ він досить жваво, з масивним прадідовим ланцюгом через груди, з яким була пов'язана якась таємнича подія в житті його предків. Особлива його посмішка, властива тільки корінним «старосвітським малоросам», робила виразні риси його обличчя ще більш привабливими. Ось що писав про нього племінник Валеріан Андрійович Квітка: *«Дядько мій одружився вже не в молодих літах... Дружина його була розумна, освічена, але негарна жінка, вихована в правилах суворої моральності, переконана пуританка, характеру твердого й непривітного. Усе*

письменника незабаром дійшла й до Петербурга, де утворилось впливове українське земляцтво. Журнали через книговидавців почали запрошувати його до співпраці. *Василь Андрійович Жуковський*⁵, проїжджаючи через Харків, зустрівся з Григорієм Федоровичем, підбадьорив його порадою писати більше, обираючи сюжети із навколишнього життя, і привіз переклади кількох його повістей в подарунок журналу «Современнік». З

Будинок Г.Ф. Квітки в Основі під Харковом (19 ст.)

життя її під старість проходило в стінах будиночка Основи, де вона, зранку спровадивши чоловіка на службу, завжди манірно й навіть примхливо одягалася, і в самоті очікувала його повернення в обідню пору. За обідом з гостей у них нікого не було. Основ'яненко любив попоїсти, особливо національних страв, пирогів, млинців, вареників; але взагалі обід його був скромний, як і все його життя, не схоже на життя заможних українських поміщиків. Господарством займатися він не любив і задовольнявся самою необхідною прислугою. Після обіду він звичайно відправлявся у свій кабінет, і тоді наставали найкращі години в його житті. Він писав, не потурбований ніким, і тільки надвечір приходив прочитувати дружині або свої нові твори, або статті зі столичних журналів. З дружиною він радився, сліпо довіряв її думкам; а коли мова йшла у творах про вище товариство, французьку мову й освіченість, то він рішуче підкорявся її судженням. Крім нечастих відвідувань рідними, до нього заїжджали гості, знайомі з ним за друкованими творами. Наприклад, **Євген Гребінка** (с.127) давно збирався провідати ветерана харківської літератури й листувався з ним. Проїздом через Україну, він завернув до Основи. Під вікном будиночка, де жив Основ'яненко, Гребінка запитав у старого, що читав книгу: «А чи в будинку пан Основ'яненко?» і слідом за тим скрикнув, вдивившись у нього: «Здоровий будь, батьку Грицько!». Основ'яненко (це був він) повільно залишив книгу, перехилився з вікна й запитав переривчастим від радості голосом: «А чи не Гребіночка?». Молодий літератор зустрів повну привітність у гостинного свого «учителя» в літературі, прогостював у нього кілька днів і був потім його самим ревним заступником в літературних справах. .... У місті він (Г. Квітка – Ю.Б.) дружби ні з ким не мав і вочевидь уникав усякого товариства, що не було йому до серця. Читання заміняло йому живих людей. Важкий на підйом, він не любив рухатись й мало гуляв. У поїздках на службу, він звичайно розмовляв зі старим кучером Лук'яном, людиною незвичайною, від якого він постійно запозичував матеріали для своїх оповідань. ... Він палко любив дітей, любив їм розповідати казки, втручався в їхні ігри й був кумиром дітей. Від чернецтва ж залишилася в ньому схильність до молитви, знання церковних книг, словом, духовна вченість, внаслідок чого він любив бувати в товаристві духовних, сам співав на криласі й керував хором. Дітей у нього ні-

Пам'ятник Квітки-Основ'яненка в Харкові (скульптор С. А. Якубович, 1993)

Пам'ятник на могилі Г.Ф. Квітки у Харкові

коли не було. Це накидало смутний відтінок на тиху подружню пару...». Інші розповідали, що в кабінеті Григорія Федоровича було багато чорнильниць у формі чайок, глобусів з сидячими на них Юпітерами й Аполлонами і т.п. Це була його примха, щоб де присісти, там і писати.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко став зачинателем української прозової літератури спочатку етнографічного, а під кінець життя й реалістичного спрямування. Йому наслідували більшість українських авторів 50-60-х років 19 століття. Помер він 20 серпня 1843 р. і похований на Холодногірському кладовищі в Харкові.

ПРИМІТКИ

¹ Щепкін Михайло Семенович (1788 - 1863). Народився у с. Красному Курської губернії в сім'ї селянина-кріпака. Початкову освіту здобув у повітовому училищі в Суджі і продовжував навчання в Курському губернському училищі. В 1805 році розпочалась сценічна діяльність Михайла у напівкріпосній трупі Курського театру братів Барсових. На сцені цього театру Щепкін вперше почав втілювати правду сценічного характеру, природність поведінки дійової особи, заклали основи теорії і практики сценічного реалізму. З 1816 року він перейшов до Харкова в трупу Штейна та Калиновського і тут здобув визнання. У 1818-1821 роках Щепкін був актором Полтавського театру під керівництвом Івана Котляревського, який допоміг викупити Щепкіна з кріпацтва у графині Волькенштейн. В 1819 році були поставлені на полтавській сцені «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» Котляревського, в яких Щепкін створив вражаючі своєю правдивістю художні образи виборного Макогоненка і селянина Михайла Чупруна. Актор зумів виявити глибокі знання життя і побуту українського народу, на яких будував образи своїх героїв. Пізніше «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» з великим успіхом ішли на сцені Малого театру в Москві та Александринського театру в Петербурзі. Щепкін переніс на російську сцену справжню українську народність, з усім її гумором та комізмом. Мандруючи Україною, трупа ознайомлювала глядачів багатьох міст з кращими творами української та світової драматургії. У 1822 році Михайло Семенович переїхав до московського Малого театру, де працював сорок років і завершив розпочату ще в Україні реформу театрального мистецтва. Працюючи в Росії, актор не поривав своїх творчих зв'язків з Україною і українським театром. Твори Котляревського й Квітки-Основ'яненка Щепкін увів до постійного репертуару російського театру і не розлучався з ролями у них до кінця своєї творчої діяльності. Щепкін користувався кожною нагодою, щоб побувати в Україні. Гастролював він у Харкові (1829, 1842, 1845, 1850), Одесі (1837, 1845, 1846, 1850), Києві (1843), Миколаєві, Херсоні, Сімферополі (1846), Полтаві (1850). У 1857 році Щепкін спеціально приїхав до Нижнього Новгорода, щоб зустріти свого друга Тараса Шевченка, який повертався із заслання. Щепкін не обмежувався лише участю у виставах. Він часто виступав перед акторами з бесідами про акторську і режисерську майстерність, розробив свою систему роботи над образом, що проповідувала нові засоби театральної виразності, які б виходили з життєвої правди і

були зумовлені нею. Він перший заклав основи «театру переживання», перевтілення в сценічний образ. Щепкінський метод розкриття внутрішньої суті сценічного образу підхопили і розвинули його учні й послідовники (Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, Микола Садовський, Панас Саксаганський). Під час одного з виступів із читанням творів Гоголя на відкритому повітрі він застудився і важко захворів. Помер Щепкін 11 серпня 1863 року в Ялті. Тіло його було привезено до Москви і поховано на П'ятницькому кладовищі. Над могилою споруджений був пам'ятник з епітафією: «*Михайлу Семеновичу Щепкіну, артистові і людині*».

² *Гонорський Розумник Тимофійович* (1791-1818). Народився в Тулі у родині священика, навчався в Тульській семінарії, потім у ярославському Демидівському вищих наук училищі і Петербурзькому педагогічному інституті (з 1810 року). Після закінчення інституту був направлений в місто Новий Оскол Курської губернії вчителем народних училищ. У 1814 році він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Ще під час підготовки дисертації юнак звернув на себе увагу викладачів здібностями до мов і гуманітарних наук, у зв'язку з чим був залучений для читання лекцій студентам з німецької мови і словесності, випадок дуже рідкісний у ті роки. В липні 1818 року його було затверджено на посаді ад'юнкта «словесності російської». Крім того він займався організацією літературних вечорів, друкувався в журналі «Харківський Демокрит» (1816), брав участь у виданні журналу «Український вісник» (1816-1818), публікуючи у ньому свої переклади з німецької, французької та італійської мов і літературознавчі праці. Гонорський був заочно прийнятий у Вільне товариство любителів російської словесності в Санкт-Петербурзі. Помер він у Харкові на 27-му році життя «*від нервової гарячки*».

³ *Філомафійський Євграф Матвійович* (1790-1731). Народився в селі Малахове Романовського повіту Ярославської губернії в родині священика. У 1799-1810 роках навчався в Ярославській семінарії, потім в ярославському Демидівському училищі вищих наук, а звідти перейшов до Харківського університету, де, перебуваючи казеннокоштным студентом, в 1813 році отримав ступінь кандидата. У 1814-1816 роках він виправляв посаду субінспектора казеннокоштних студентів, а в 1818 році, удостоєний ступеня магістра витончених наук і мистецтв, був затверджений ад'юнктом із загальної історії та стародавньої географії, в 1826 році екстраординарним, в 1828 році ординарним професором і розпочав викладання загальної статистики. Понад свої прямі обов'язки Євграф Матвійович був секретарем цензурного комітету, помічником інспектора студентів, секретарем ради та училищного комітету; був «візитатором» (ревізором - Ю.Б.) гімназій і училищ в Катеринославській, Таганрозької, Таврійській і Херсонській губерніях. Він був також редактором журналу «Український вісник» - першого літературно-художнього, наукового і суспільно-політичного щомісячника в Україні, видаваного Харківським університетом. На сторінках «Українського вісника» виходили його ліричні вірші, переклади творів античних і французьких поетів (Горація, Фенелона, Шатобріана), оригінальні та перекладні прозові

твори («Випадок життя»), наукові статті («Погляд на стан мистецтв у Росії»), біографічні нариси (портрет Р.Т. Гонорського) і театральні рецензії.

⁴ *Надеждін Микола Іванович* (1804-1856). Народився в сім'ї священника. Пішов стопами батька й діда і поступив в 1815 році до Рязанської духовної семінарії, потім продовжив свою освіту в Московській духовній академії, яку закінчив у 1824 році. По завершенні навчання два роки служив викладачем словесності, німецької та латинської мов у Рязанській семінарії. В 1826 році він залишив службу, вийшов з духовного звання і переїхав до Москви, де влаштувався домашнім учителем. У Москві Надеждін познайомився з Каченовським, видавцем «Вісника Європи», з яким вони незабаром стали близькими друзями. У «Віснику Європи» Надеждін надрукував свою першу історичну статтю, ряд критичних статей по сучасній літературі (під псевдонімом «Екс-студент Никодим Надоумко»). У 1830 році він захистив докторську дисертацію з романтичної поезії, після чого йому була запропонована посада професора по кафедрі витончених мистецтв та археології Московського університету. З 1832 по 1835 рік він, у званні ординарного професора, викладав у Московському університеті теорію образотворчих мистецтв, археологію і логіку. У 1831 році Надеждін заснував власний журнал «Телескоп» з ілюстрованим додатком «Молва». Програма видань була дуже широкою - відбивати найголовніші напрямки сучасної освіти. У «Телескопі» й «Молві» регулярно друкувалися багато відомих письменників і критиків того часу. Значне місце відводилось також перекладам творів відомих іноземних письменників - філософів, вчених, белетристів. Поступово «Телескоп» і «Молва» увійшли до кола найбільш популярних російських журналів. Будучи прихильником реалістичної критики, Надеждін своїми першими літературними виступами очолив боротьбу проти пануючого на той час в російській літературі романтизму. Відкидаючи романтичне «душогубство», що розвивається в незліченних варіаціях, Надеждін вимагав замінити все це природною гідністю та величиною зображуваних речей. В жовтні 1836 року він у «Телескопі» опублікував «Філософічні листи» П.Я. Чаадаєва. Ця публікація викликала сильне обурення в правлячих колах. «Телескоп» був закритий, Надеждін засланий до Усть-Сисольська (згодом йому дозволили оселитися у Вологді). У 1838 році він був амністований і зміг покинути місце заслання, проте до викладання в університеті допущений не був. На запрошення Княжевича Надеждін поїхав в Одесу, де став редактором його журналу «Одеський альманах». В Одесі Надеждін також активно займався вивченням історії півдня Росії. У 1840-1841 роках Надеждін та Княжевич здійснили велику наукову подорож південними і західнослов'янськими землями. Одним з головних висновків, зроблених Надеждіним за підсумками експедиції, стало розвінчання панслов'янських поглядів *«Слов'янський патріотизм, який мріє про централізацію слов'янського світу, існує тільки в головах деяких фанатиків, але народи слов'янські взагалі, - за винятком угорських слов'ян і русинів, пригноблених магнатами - живуть собі преспокійно під австрійським пануванням, ні мало не думаючи про яку-небудь політичну самобутність»*. У 1842 році він переїхав до Санкт-Петербурга і

вступив на службу до Міністерства Внутрішніх справ. На самому початку 1843 року Микола Іванович був призначений головним редактором «Журналу Міністерства Внутрішніх Справ». У 1847 році він взяв участь у створенні Російського географічного товариства, видав кілька академічних праць з історичної географії і склав етнографічну програму, розсилання якої надало Географічному товариству масу цінних даних. У кінці 1855 року здоров'я Надеждіна стрімко погіршилось. Вранці 11-го січня 1856 року Микола Іванович помер.

⁵ Див. примітку 10 на с. 44.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович
(1804-1873) натураліст, філософ, історик, літературознавець,
лінгвіст, організатор вищої освіти в Україні

Народився **Михайло Олександрович** 3 вересня 1804 р. у дворянській родині на хуторі Тимковщина (неподалік від села Богуславець) Золотоноського повіту Полтавської губернії. Рід Максимовичів виходив з козацької старшини гетьманських часів.

Одержавши домашню початкову освіту, Михайло у 1812-1819 роках продовжив навчання в Новгород-Сіверській гімназії. По її закінченню, він поступив до Московського університету на відділення словесності, через два роки перейшов на природниче відділення, а незабаром став відвідувати ще й заняття з медицини. В 1823 р. Максимович був залишений при університеті для наукової та викладацької роботи. У 1827 р. він захистив магістерську дисертацію на тему «Про системи рослинного царства», в якій продовжив роботу, розпочату в 18 ст. шведським біологом Карлом Ліннеєм. Результати своїх досліджень Михайло Олександрович виклав у двотомній праці «Основи ботаніки» (1828-1831), першому науковій праці подібного роду, виданій у Росії. В 1833 р. він був затверджений у званні професора і зайняв посаду завідувача кафедри ботаніки Московського університету.

Наукові інтереси молодого вченого не обмежувалися однією ботанікою. Він ґрунтовно опановував інші природничі науки, зокрема зоологію, хімію, фізику. При цьому саму природу він намагався зрозуміти в цілому, на рівні філософського осмислення. В ідейному плані Максимович сформувався під впливом професора філософії Московського університету, шеллінгіанця Михайла Григоровича Павлова, який навчався в Харківському університеті у фіхтеанця Йоганна Шада¹ (саме той привніс до України і Російської імперії захоплення німецькою класичною філософією). Як і Павлов, Михайло Максимович був напоєний духом новітнього германського ідеалізму й орієнтувався на натурфілософську систему Фрідріха Шеллінга, що давала можливість осягти природу як органічно єдину, живу цілісність, що розвивається на власній духовній основі. Максимович, прагнучи до синтезу біології й шеллінгіанської натурфілософії, став одним з перших вчених-еволюціоністів у Росії. Таке розуміння буття, засноване на даних природничих наук, він виклав у докладному «Міркуванні про природу», опублікованому в 1833 р. Цією книгою Максимович забезпечив собі місце не тільки серед провідних натуралістів, але й філософів тодішньої Росії. У тому ж році вийшли роздуми Михайла Олександровича про природу й завдання філософії, опубліковані під назвою «Лист про філософію» в

*Михайло Олександрович
Максимович (1804-1873)
(Т.Г. Шевченко, 1859)*

**Олександр Сергійович
Пушкін (1799-1837)
(П. Соколов, 1836)**

Тому не дивно, що перебуваючи в Москві, він виступав і як учений-фольклорист, видаючи збірники під назвою «Малоросійські пісні» (1827) й «Українські народні пісні» (1834). Ці збірки стали потужним поштовхом до подальшого розвитку українознавства, були високо оцінені другом Михайла Максимовича *Олександром Сергійовичем Пушкіним*², який добре знав Україну та цікавився пісенною творчістю слов'янських народів. В дружніх стосунках український вчений перебував чи не з усіма обдарованими людьми тодішньої Росії та України, особливо ж з *Миколою Гоголем* (с. 114).

До 30 років життя Михайло Максимович повністю сформувався як вчений-універсал. У Москві, Петербурзі й Києві він мав солідну репутацію дослідника і викладача, що безпосередньо брав участь в роботі з створення Київського університету, тому не дивно, що саме він став його першим ректором. Питання про відкриття у Києві університету сучасного типу обговорювалося вже у перші роки правління Олександра I. Але тоді до нього черга не дійшла. В 20-х -

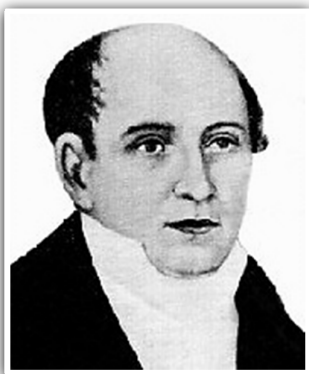
**Сергій Семенович
Уваров (1786-1855)
(В.А. Голіке, 1833)**

на початку 30-х років 19 ст. єдиним вищим навчальним закладом Києва та Правобережної України була Духовна академія, створена на базі Києво-Могилянської. Польське повстання 1830 - 1831 років дало певний імпульс до прийняття *Миколою I* рішення про відкриття університету для обмеження польського впливу в Південно-Західному краї (до складу регіону, об'єднаного в межах Київського генерал-губернаторства, входили Київська, Подільська та Волинська губернії) і зміцнення на Правобережній Україні позицій Російської імперії. В грудні 1833 р. з ініціативи міністра освіти *Сергія Семеновича Уварова*⁴ було ухвалено рішення про переведення до Києва незадовго перед тим закритого Кременецького польсько-католицького ліцею (на Волині) з бібліотекою і науковими колекціями Віленського університету (закритого 31 травня 1832 р.). Це стало базою для Київського університету Св. Володимира, офіційно відкри-

того 15 липня 1834 р. Міністр Уваров особисто переконав успішного московського професора прийняти високу пропозицію стати ректором новоствореного вищого навчального закладу, натякнувши, що імператор на зрозуміє відмови. Відкриття університету перетворювало Київ на потужний культурно-освітній центр держави. Це забезпечувало концентрацію інтелектуальних сил і сприяло значному пожвавленню суспільного життя Києва, що незабаром виявилось в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Одночасно був створений і Київський навчальний округ, у системі якого університет ставав провідною установою.

Заняття почалися у вересні 1834 р. з урочистої промови перед викладачами і студентами першого ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича. Київський університет спочатку складався з двох факультетів: філософського (який в 1850 р. після указу про заборону викладання філософії у світських навчальних закладах розділився на історико-філологічний і фізико-математичний) та юридичного. В 1841 р. у зв'язку із закриттям Віленської медико-хірургічної академії (причиною стали опозиційні настрої серед викладачів і студентів, головним чином поляків і литовців) до них додався медичний факультет. Викладацький і студентський склад Київського університету, особливо в перші десятиліття його існування, був змішаним польсько-україно-російським, при фактично неприхованому антагонізмі між польською та російською сторонами. Українці (русифіковані - з Лівобережжя, полонізовані - з Правобережжя), утворювали центральну ланку, що дозволяло університету функціонувати у якості єдиного колективу. З огляду на це, Михайло Максимович, завдяки своєму походженню, освіченості, широкому науковому світобаченню й від природи властивій толерантності, був ідеальною фігурою на посаді керівника закладу.

Переїхавши до Києва, Максимович одразу ж приступився до організації наукової роботи. В 1834 р. при університеті був створений «Тимчасовий комітет з вивчення старожитностей», до роботи якого залучалися чи не всі київські

**Максим Федорович
Берлінський (1764 -1848)**

дослідники старовини, зокрема професор *Максим Федорович Берлінський*⁵, перший сучасний історик Києва. Результатом роботи цього комітету стало створення при університеті музею старожитностей, де збирали й зберігали археологічні колекції, що інтенсивно поповнювалися. Сам Михайло Максимович неодноразово брав участь в археологічних розкопках рідного краю. Ним були укладені й видані три книжки альманаху «Киянин» (1841-1842). В 1839 р. вийшла його фундаментальна «Історія прадавньої російської словесності». Під час роботи в Києві Михайло Олександрович реалізував себе як славіст-мовознавець світового рівня, розробляючи найдокладнішу на той час класифікацію слов'янських мов. При цьому особливої уваги він надавав обґрунтуванню самостійного статусу української мови, яка за стародавністю, масштабністю й іншими характерис-

тиками не поступається російській, польській або чеській. Цим питанням дослідник присвятив ряд статей, надрукованих у 1838, 1845 і 1850 роках.

Навколо Максимовича зібралася група авторитетних професорів, зокрема *Сильвестр Сильвестрович Гогоцький*⁶, який підготував першу в Росії філософську енциклопедію в 4-х томах («Філософський лексикон»). У 1843 р., завдяки невтомній науково-організаційній роботі Михайла Олександровича, який залишив на той час ректорство і зосередився на керівництві філософським факультетом, у Києві створюється «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів», куди увійшов і молодий талановитий історик *Микола Костомаров*. В 1845 р. Тимчасовий комітет з дослідження старожитностей був злитий з Археологічною Комісією. З цього часу діяльним помічником Михайла Олександровича в науковій роботі стає *Петро Куліш*. Серед співробітників названої організації, тісно пов'язаних з Максимовичем, бачимо й прийнятого на посаду художника *Тараса Шевченка* (с. 135). З моменту знайомства їх пов'язувала тепла дружба (згодом Максимович присвятив великому Кобзареві один зі своїх кращих віршів, написаних українською мовою «Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна»). Михайло Максимович був добре обізнаний з настроями своїх молодших друзів, що утворювали Кирило-Мефодіївське товариство. Певною мірою він розділяв їхні переконання, однак, будучи людиною з великим життєвим досвідом і володіючи більшою широтою світобачення, він не міг разом з ними віддаватися романтичним мріям відносно «світлого майбутнього». Тим більше, що для нього самого не був прийнятним соціальний радикалізм, особливо характерний для Тараса Шевченка і *Миколи Гулака*⁷.

Тим часом здоров'я вченого стало погіршуватися. В 1845 р. він подав у відставку з усіх посад, присвячуючи решту життя винятково науково-дослідній роботі. За попередні роки ним був накопичений величезний фольклорний, історичний, етнографічний і лінгвістичний матеріал, що потребував ретельного опрацювання й осмислення. Плодом кропіткої роботи став виданий в 1849 р. фундаментальний «Збірник українських пісень». У докладній вступній статті автор продовжував розбудовувати ідею символічного розуміння пісні як виразу народної душі. Але основною галуззю його досліджень залишалася історія України. В серії праць він виступив зі спростуванням твердження професора Московського університету Михайла Погодіна про те, що Середнє Придніпров'я в роки монголо-татарської навали було настільки спустошене, що тут нібито перервалася лінія власного історичного розвитку. Звідси робився висновок про те, що українці не мають прямого відношення до спадщини Київської Русі, а прийшли в Придніпров'я звідкись із заходу, з окраїн Польщі. Максимович, який чудово знав староукраїнські й давньоруські писемні джерела, переконливо довів безперервність історико-культурного розвитку від давньоруських часів до

*Сильвестр
Сильвестрович
Гогоцький
(1813 - 1889)*

*Пам'ятник
на могилі
М.О. Максимови-
ча в с. Прохорівка*

сучасної України, що пізніше підтвердив у своїй докторській дисертації *Михайло Грушевський*.

Особливе місце в дослідницькій роботі Михайла Максимовича останнього періоду життя займав сам Київ. Йому він присвятив ряд статей, а також окремих «Нарис історії Києва» (1847). Перу Михайла Олександровича належать і спеціальні роботи про козацькі часи, про гайдамаччину та Коліївщину. Працював він і в галузі археології, ставши автором першої в Україні роботи з використанням новаторського на ті часи типологічного методу (1868), яким чудово володів як вчений-натураліст. До останніх років життя Максимович не полишав видавничу діяльність, про що свідчить науково-літературний альманах «Українець» (1859, 1864), що продовжував традицію більш раннього «Киянина». Слід згадати і про його літературно-художню творчість. Основну частину її становлять переклади українською мовою: «Слово о полку Ігоревім» (1857), Псалми (1859); відомі також його оригінальні вірші. В 1871 р. він був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук. Останні роки життя Михайло Олександрович, періодично навідуючись до Києва і Полтави, провів у своєму родовому хуторі Михайлова Гора недалеко від Золотоноші. Тут він помер 22 листопада 1873 року.

ПРИМІТКИ

¹ Див. примітку 3 на с. 83.

² *Пушкін Олександр Сергійович* (1799 - 1837). У родоводі Пушкіна схрестилися кілька гілок, які беруть початок у глибинах російської історії. Дитинство Олександра минуло в Москві. Його, небажану дитину в сім'ї, виховували французькі гувернери, він рано навчився читати, мав вільний доступ до багатой бібліотеки свого батька, Сергія Львовича Пушкіна, котрий не цурався літератури і в домі якого гостювали відомі російські письменники. Поетичне обдарування юного Пушкіна проявилось в ранньому дитинстві. Шість років Пушкін провів у Царськосільському ліцеї, відкритому 19 жовтня 1811 року. Програма ліцею була, по суті, університетською з пріоритетом гуманітарних наук в навчальних курсах. Уся атмосфера ліцейського виховання сприяла розвитку обдарування Пушкіна. Його рання поезія передавала відчуття швидкоплинності життя, яке диктувало жагу насолод. У 1816 року характер лірики Пушкіна зазнав суттєвих змін. Елегія стала його основним жанром. Привілейований ліцей Пушкін закінчив у червні 1817 року в чині колезького секретаря (чиновник 12-го класу з 14 існуючих, тоді як успішним випускникам класичних університетів надавали в якості відзнаки лише 13-й клас) і був призначений до Міністерства закордонних справ. Служба мало цікавила поета, зате коло його петербурзьких знайомств швидко зростало. Не беручи участі в діяльності перших таємних організацій, Пушкін був дружньо пов'язаний з багатьма активними членами декабристських

товариств. У ці роки він працював над поемою «Руслан і Людмила», розпочатою ще в ліцеї. Навесні 1820 року Пушкіна викликали до військового генерал-губернатора Петербурга графа Мілорадовіча для пояснення причин широкого розповсюдження в списках його політичних віршів. Поету загрозувало заслання до Сибіру, але завдяки зусиллям старших друзів (Карамзіна, Чаадаєва, Глінки) заслання йому замінили службовим переведенням з Петербурга до Кишенева в Канцелярію з питань південних колоністів. Під час відрядження до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) наприкінці травня 1820 року, Пушкін скупався в Дніпрі й сильно застудився. Тут його застала хворим сім'я генерала Раєвського, котрий домігся для Пушкіна дозволу відправитись з ним на Кавказ і в Крим для зміцнення здоров'я. В творчості поета кавказькі та кримські враження відіграли значну роль. Тривалі поїздки Пушкіна в листопаді 1820 - січні 1821 років у Кам'янець та Київ, мандрівки Молдавією наприкінці 1821 року, відвідання Одеси - все це розширило коло вражень поета, сповнило їх особливим внутрішнім змістом. У травні 1823 року в Кишиневі Пушкін розпочав роман у віршах «Євгеній Онегін». В липні 1823 року він домігся службового переведення в Одесу. Одеський рік Пушкіна був сповнений працею над першими главами роману у віршах, закінченням поеми «Бахчисарайський фонтан». Саме в цей час Пушкін усвідомив себе як професійний літератор, що спричинилося бурхливим читацьким успіхом його творів. Проте в липні 1824 року в результаті інтриг Пушкіна відсторонили від служби і направили в псковський маєток Михайлівське під нагляд батьків. Попри сімейні негаразди, перша михайлівська осінь була плідною для поета. Восени 1824 року Пушкін обдумав сюжет народної драми «Борис Годунов», яку закінчив 7 листопада 1825 року. Глибоко засвоївши досвід світової драматургії, Пушкін створив драму нового типу, народну драму. У тривожні зимові місяці 1825-1826 років Пушкін закінчив п'яту і шосту глави «Євгенія Онегіна», які тоді уявлялися йому закінченням першої частини твору. В ніч з 3 на 4 вересня 1826 року до Михайлівського прибув посланець від псковського губернатора з наказом Пушкіну з'явитись у Москву на коронацію нового імператора Миколи I. В розмові з поетом вінценосний шанувальник гарантував йому особисте заступництво та звільнення від цензури («Я буду твоїм особистим цензором», - сказав цар). Саме в ці роки у творчості Пушкіна виник неослабний інтерес до особистості Петра I, царя-реформатора. Він став героєм розпочатого роману про прадіда поета Абрама Ганнібала і поеми «Полтава». У 1830 році повторне сватання до Наталії Миколаївни Гончарової, 18-ти літньої московської красуні, було прийняте і восени Пушкін вирушив у маєток свого батька Болдіно, по сусідству з яким було село Кистенівка, виділене Сергієм Львовичем синові у зв'язку з його близьким одруженням. Холерні карантини затримали поета на три місяці і цій порі судилося стати знаменитою «Болдінською осінню», найвищим піком пушкінської творчості, коли він створив справжню бібліотеку чудових творів: «Повісті покійного Івана Петровича Белкіна», чотири «Маленькі трагедії», останні глави «Євгенія Онегіна», близько тридцяти ліричних віршів і ряд критичних статей та нарисів. 18 лютого 1831

року в Москві відбулося вінчання Пушкіна і Гончарової. Навесні того ж року поет перебрався з дружиною до Петербурга, а звідти до Царського Села, де вони мешкали до середини жовтня. Тут, у своїй поетичній вітчизні, Пушкін написав «Лист Онегіна», тим самим остаточно закінчуючи роботу над романом у віршах, що став його «супутником» упродовж восьми років життя. Нове сприйняття дійсності, що позначилось у творчості Пушкіна наприкінці 20-х років, потребувало поглибленого вивчення історії. В 1831 році він отримав дозвіл працювати в архівах і був знову зарахований на службу як «історіограф», отримавши завдання написати «Історію Петра». Потім увагу Пушкіна привернула особа Пугачова і він розпочав роботу над відповідними історичними матеріалами. Пушкін задумав широке епічне полотно, роман з епохи пугачовщини з героєм-дворянином, котрий перейшов на бік бунтівників. Задум цей на певний час був полишений через недостатнє знання епохи, натомість розпочалась робота над романом «Дубровський» (1832-1833). Одночасно Пушкін звернувся до військового міністра з проханням надати йому архівні матеріали для роботи і в другій половині травня 1833 року закінчив шість розділів «Історії Пугачова». Восени 1833 року Пушкін повернувся в Болдіно. Друга болдінська осінь для нього, за літературною плідністю, була схожою на першу. За півтора місяці Пушкін закінчив роботу над «Історією Пугачова» та «Піснями західних слов'ян», розпочав «Пікову даму», створив поеми «Анджело» й «Мідний вершник», «Казку про рибачка і рибку» та «Казку про мертву царівну і сімох багатирів». Справжнім поетичним апофеозом цього часу став вірш в октавах «Осінь». Більшість віршів поета останніх років життя пов'язані переважно з його роздумами на історичні та філософські теми, з враженнями про навколишнє оточення і людей. На початку 1836 року Пушкін одержав дозвіл на видання щоквартального журналу «Современник», якого за життя поета вийшло чотири номери. Він залучив до участі в журналі Гоголя, Кольцова, друкував вірші Тютчева, вів переговори про співробітництво з Белінським, писав для журналу свої твори, критичні статті, рецензії і замітки. У четвертому томі «Современника» побачив світ роман «Капітанська дочка». Тим часом визрівав конфлікт поета зі світською черню. Дуель між Пушкіним і Дантесом відбулася 27 січня 1837 року. Через два дні поет помер. Його смерть стала національною трагедією. Петербургом розійшовся у списках вірш Михайла Лермонтова «На смерть поета», в якому той висловив своє обурення і скорботу й поплатився за це засланням на Кавказ. Ще за життя Пушкіна українською мовою його твори перекладали Лев Боровиковський і Євген Гребінка, а пізніше - Степан Руданський, Павло Грабовський і, особливо вдало для свого часу, Михайло Старицький. В Галичині Іван Франко переклав усі драматичні твори Пушкіна, а також ряд його ліричних віршів і у своїх критичних статтях популяризував його творчість. У 20 столітті творчу спадщину Пушкіна перекладали Максим Рильський і Микола Бажан, Володимир Сосюра та ін. Із творчістю Пушкіна був добре знайомий Тарас Шевченко. Його вірші він цитував напам'ять і декотрі з них у вигляді ремінісценцій відображаються і в його власній творчості. Водночас Пушкін у період свого півден-

ного заслання був тісно пов'язаний з Україною, жив у Катеринославі, Кам'янці, Одесі, бував у Києві, Тульчині. Йому були добре знайомі українська народна поезія й історія. В бібліотеці Пушкіна були збірники, в яких містилися українські народні пісні, у тому числі Миколи Церетелева (1819), Михайла Максимовича (1827, 1834), Платона Лукашевича (1836). Київська давнина відображена у його поемах «Руслан і Людмила», «Русалка», в «Пісні про віщого Олега». Полтавськими і київськими мотивами пройняті рядки поеми «Полтава». Музеї Пушкіна існують в Одесі та Кам'янці, пам'ятники - в Одесі, Києві, Кам'янці, Феодосії, Харкові, Тернополі тощо.

³Микола I Романов (1796-1855). Був третім сином імператора Павла I й імператриці Марії Федорівни. Після трагічної смерті батька його вихованням та освітою опікувалась мати без втручання Олександра I. Микола з раннього дитинства став виявляти особливу пристрасть до військових іграшок і до розповідей про військові події. Він отримав домашню освіту - до нього і брата Михайла призначалися викладачі. Але особливої ретельності до навчання цесаревич не виявляв. Він не визнавав гуманітарних наук, зате чудово розбирався у військовому мистецтві, захоплювався фортифікацією, був знайомий з інженерною справою. «Розум його не опрацьовано, виховання його було недбалим», - писала про Миколу I королева Вікторія в 1844 році. У 1820 році імператор Олександр I повідомив своєму братові Миколі Павловичу та його дружині, що спадкоємець престолу їхній брат Великий князь Костянтин Павлович має намір відректися від свого права, тому спадкоємцем належить стати Миколі як наступному за віком братові. Це було закріплено у Маніфесті 1823 року, що знаходився на таємному зберіганні. Коли 19 листопада (1 грудня) 1825 року, перебуваючи у Таганрозі, імператор Олександр I раптово помер, мали місце трагічні непорозуміння. Костянтин не заперечував присягу собі від сенату, Державної ради, армії, дворянства і самого Миколи, але і не сховався на престол. Склалося двозначне і вкрай напружене становище міжцарювання, що тривало біля трьох тижнів. Увечері 12 грудня (24 грудня за новим стилем) був складений Маніфест про сходження на престол імператора Миколи I. Микола підписав його 13 грудня вранці. Одночасно вибухнуло повстання на Сенатській площі, жорстко придушене вірними військами. Не дивлячись на це, перші кроки нового імператора після коронації восени 1826 року були досить ліберальними. Із заслання був повернений Пушкін і сам імператор вирішив цензурувати його твори (офіційна цензура була б набагато суворішою), доручив йому підготувати записку «Про народне виховання», назвав його після зустрічі «найрозумнішою людиною Росії». Головним наставником і вихователем спадкоємця Олександра став Жуковський, ліберальні погляди якого не могли не бути відомі цареві. Микола I уважно стежив за процесом над учасниками грудневого виступу і дав вказівку скласти зведення їх критичних зауважень на адресу державної адміністрації. Незважаючи на те, що замах на життя царя за існуючими законами каралось чвертуванням, він замінив цю кару повішенням. Разом з тим, як зазначають історики, страта 5 декабристів була єдиною смертною карою за всі 30 років ца-

рювання Миколи I, в той час як, наприклад, за Петра I і Катерини II страти обчислювалися тисячами, а за Олександра II - сотнями. В Західній Європі було набагато гірше: наприклад, в Парижі протягом 3 днів було розстріляно 11000 учасників червеневого повстання 1848 року. Історик Микола Рожков писав, що цар «задобрював» декабристів (хоча з їх вини загинуло близько півтори тисячі осіб в ході 2 повстань), а після винесення вироку пом'якшив його, замінивши для 31 засудженого смертну кару більш м'якими покараннями. Трагічний початок царювання визначив найважливішим напрямом внутрішньої політики централізацію влади і викорінення «революційної зарази» в країні. У 1826 році вийшов цензурний статут, прозваний його сучасниками «чавунним». Заборонялося друкувати практично все, що мало будь-яке політичне підґрунтя. Нове посилення цензури було пов'язане з європейськими революціями 1848 року. Для здійснення завдань політичного розшуку в липні 1826 року був створений постійний орган - Третє відділення особистої канцелярії, секретна служба, наділена значними повноваженнями, начальник якої (з 1827 року) одночасно був шефом жандармів. Було придушене Польське повстання 1830-1831 років, в ході якого Микола I був оголошений повстанцями позбавленим польського престолу. Царство Польське, створене Олександром I, втратило самостійність, сейм, армію і було розділене на губернії. В армії реформи зводились до жорсткого контролю за виконанням приписів численних артикулів, а не до справжньої бойової підготовки. З іншого боку, за словами історика Михайла Покровського, запровадження жорсткої дисципліни у військах в перші роки царювання Миколи I і підтримання її в подальшому, було пов'язане з надзвичайною розбещеністю, що запанувала в російській армії в останнє десятиліття царювання його батька Олександра I. Офіцери нерідко ходили не у військовій формі, а у фраках, накинувши зверху шинель. В Семенівському полку солдати займалися ремеслами і торгівлею, а одержані гроші віддавали ротному командирі. З'явилися «приватні» військові формування. Так, Мамонов, один з найбагатших людей Росії, сформував свій власний кавалерійський полк, яким сам же командував, при цьому висловлюючи крайні антимонархічні погляди і називаючи царя Олександра I «скотиною». За Миколи I армійська «демократія», що межувала з анархією, була згорнута і відновлена жорстка дисципліна. В розпал провальної Кримської війни, через значні втрати офіцерів на фронті, одним з розпоряджень імператора було введення навчання стройовій підготовці в цивільних гімназіях, і вищим військовим наукам (фортифікації та артилерії) в університетах. З іншого боку, за царювання Миколи I проводилися заходи, спрямовані на полегшення становища селян-кріпаків, що стали фундаментом майбутнього скасування кріпацтва. Вперше була розгорнута програма масової селянської освіти у державних маєтках. Число селянських шкіл в країні збільшилася з 60, де навчалось 1500 учнів, в 1838 році, до 2551 школи, де навчалось 111000 учнів, в 1856 році. У цей же період було відкрито багато технічних училищ і вищих навчальних закладів - була створена система професійної початкової, середньої та вищої освіти. Це сприяло важливим змінам у промисловості. Стан справ у ній до Ми-

коли І був найгіршим за всю історію Російської імперії. До кінця його царювання в Росії відбувся промисловий переворот, аналогічний тому, що почався в Англії у другій половині 18 століття. В результаті інтенсивного впровадження машин річне виробництво продукції російської промисловості на одного робітника зросло у 3 рази. Почалося інтенсивне будівництво шосейних доріг з твердим покриттям. З 7700 миль шосейних доріг, побудованих в Росії до 1893 року, 5300 миль (близько 70%) були побудовані в період 1825-1860 років. Було також розпочато будівництво залізниць і побудовано близько 1000 верст залізничного полотна, що стимулювало розвиток торгівлі та власного машинобудування. Далекоглядний Микола І зажадав розширення російської колії в порівнянні з європейською (1524 мм проти 1435 в Європі), справедливо побоюючись, що «*ворог зможе приїхати до Росії на паротязі*». Бурхливий розвиток промисловості призвів до зростання міст і збільшення міського населення у 2 рази. Для боротьби з корупцією за Миколи І були вперше запроваджені регулярні ревізії на всіх рівнях. «Ревізор» Гоголя, що виставляв на огляд приклади хабарництва та крадіжок, йшов у театрах (тоді як раніше обговорення подібних тем було під суворою забороною). Сам Микола І критично ставився до успіхів в цій області, кажучи, що в його оточенні не крадуть тільки він сам і спадкоємець. Важливою рисою зовнішньої політики стало повернення до принципів Священного союзу. Зросла роль Росії в боротьбі з будь-якими проявами «духу змін» у європейському житті («жандарм Європи»). Не зважаючи на допомогу Австрії у придушенні угорської революції, відносини між цими імперіями були остаточно зіпсовані аж до кінця їх існування. Росія за Миколи І відмовилася від планів розділу Османської імперії і стала проводити зовсім іншу політику на Балканах - політику захисту православного населення та забезпечення його релігійних і цивільних прав, аж до повної політичної незалежності. Жорстоким випробуванням стала Кримська війна (1853-1856). Сповнена протиріч епоха правління Миколи І знайшла відбиття у ставленні монарха до культури та її діячів, перш за все літераторів, оскільки література тоді була найбільш поширеним засобом пропагування різних ідей. Як писав у цьому зв'язку Іван Солоневич, - «*Миколі І Пушкін читав «Євгенія Онєгіна», а Гоголь – «Мертві душі». Микола І фінансував того й іншого, першим відзначив талант Льва Толстого, а про «Героя нашого часу» Михайла Лермонтова написав відгук, який зробив би честь будь-якому професійному літературознавцю ... У Миколи І вистачило і літературного смаку, і громадянської мужності, щоб відстояти «Ревізора» і після першої вистави сказати: «Дісталось всім - а найбільше МЕНІ»*». При цьому саме Микола І прирік на солдатчину арештованих за вільні вірші Олександра Полежаєва (відбув 8 років з участю у бойових діях на Кавказі за поему «Сашко»), Тараса Шевченка (відбув 10 років за поему «Сон» і ряд малюнків), двічі розпорядився заслати на Кавказ Михайла Лермонтова. В 1852 році був заарештований Іван Тургенєв, а потім адміністративно висланий у село тільки за написання некролога, присвяченого пам'яті Гоголя (сам некролог не пропустила цензура). За вказівкою царя були закриті журнали «Європеець», «Московський телеграф»,

«Телескоп», оголошений божевільним герой війни 1812 року Петро Чаадаєв (за «Філософічні листи» 1836 року) і засланий на Північний Урал його видавець Микола Надєждін, був заборонений до постановки в Росії Фрідріх Шиллер.

⁴*Уваров Сергій Семенович* (1786 - 1855). Народився в Москві, хрещеною матір'ю його стала імператриця Катерина II. Коли батько, гвардійський полковник, помер, він залишився під опікою матері і материнської рідні. Сергій вважався чудово обдарованим, йому легко давалося навчання, захоплювала творча діяльність. Сергію минав тринадцятий рік, коли він був зарахований на службу в Колегію закордонних справ. У п'ятнадцятирічному віці Уварова відправили до Геттінгена навчатись в університеті. Там він познайомився з видатними письменниками і вченими - Гете, Жерменою Де Сталь, братами Гумбольдтами. Юний дипломат увійшов до гуртка Олексія Оленіна - археолога, художника і літератора, директора Публічної бібліотеки. Під його впливом Уваров почав старанно вивчати античну культуру. В літературному товаристві «Арзамас», заснованому в Москві Жуковським і Карамзіним, кожному учаснику давали прізвисько, як правило, взяте з балад Жуковського. Самого Жуковського прозвали «Світланою», Василя Львовича Пушкіна - «Вотом», а його племінника, юного Олександра Пушкіна – «Цвіркуном». Сергія Уварова прозвали «Старенька», з іронічною повагою підкресливши, що молода людина вже стала ветераном боротьби за реформу російської літературної мови: у дворічній дискусії з Василем Капністом він сформулював «золоте правило» про єдність форми і думки в творчості, що стало аксіомою для російських письменників пушкінської доби. Він же переконав Миколу Гнедича перекладати «Іліаду» Гомера саме російським гекзаметром, а не олександрійським віршем. Блискучий молодий чоловік, Уваров одружився на доньці міністра народної освіти графа Андрія Кириловича Разумовського, одержав перше солідне призначення піклувальником Петербурзького учбового округу. В 1818 році його призначили президентом Академії наук. На цій посаді він перебував до самої смерті. Одночасно до 1822 року він продовжував очолювати Петербурзький навчальний округ, а з 1822 року очолив департамент мануфактур та внутрішньої торгівлі. У грудні 1832 року Уваров подав свій голос за обрання Олександра Пушкіна членом Російської Академії, без огляду на складні особисті стосунки двох видатних людей (їх відносини остаточно зіпсуються у 1834 році). За Уварова була заснована Пулківська обсерваторія, що стала визнаним досягненням тодішньої вітчизняної науки. Він прагнув до активізації наукового життя, для чого використовував пошту. Роботи академіків розсилалися в різні країни Європи, в різні куточки Росії. Тепер в курсі новинок російської науки були і Карамзін (обраний за посередництва Уварова академіком), і Гете, і Нібур, і Мальтус. Великий пропагандист, він розумів силу інформації та інформатизував роботу відомств, якими керував. В 1832 році президент Академії наук Уваров був призначений товаришем (заступником) міністра народної освіти. Через рік він зайняв місце міністра і залишався на цій посаді 16 років. Кредо уварівської політики було виражено в першому ж документі, складеному ним після призначення міністром: «За-

гальний наш обов'язок полягає в тому, щоб народна освіта, згідно з Найвищим наміром августішого Монарха, відбувалася в з'єднаному дусі православ'я, самодержавства і народності». Ця триєдність стала основою державної ідеології Російської імперії протягом двох наступних десятиліть до Кримської війни. Розуміння важливості ідеологічного інструменту в державному житті приходило поступово, з кривавими воєнними втратами і небезпекою розпаду країни. Уваров у цьому відношенні випередив свій час. Він мав намір керувати громадською думкою через освітні інститути, створюючи таким чином милу серцю царя ідеологічну вертикаль. 1 липня 1846 року за сорок п'ять років сумлінної служби він був зведений у графське достоїнство. Європейські події 1848 року стали віхою у долі Уварова. Він, уособлюючи російську реакцію на попередню хвилю революцій, на цей раз виявився не при справах. Прагнучи знищити паростки революційних настроїв у Росії, цар заснував Бутурлінській комітет, який нагледав за друком і цензурою в обхід Міністерства народної освіти. Це був знак недовіри Уварову, сприйнятий міністром болісно. До того ж Сергій Семенович був незадоволений не узгодженою з ним політикою скорочення кількості студентів університетів і подав у відставку. В рік відставки граф Уваров овдовів. Тепер він більше часу проводив в замських маєтках та Москві, маючи відпочинок від галасливого Петербурга. Його життя скінчилось у 1855 році, разом з миколаївською епохою, якій він довго і віддано служив.

⁵*Берлінський Максим Федорович* (1764 - 1848). Народився в с. Нова Слобода поблизу Путивля в родині священика. Освіту здобув в Київській академії у 1776 - 1786 роках. По закінченню Академії його було запрошено до Петербурга на посаду викладача щойно заснованої Учительської семінарії (пізніше її було перетворено у Головний педагогічний інститут), що була підпорядкована Комісії для запровадження народних училищ. Через два роки він повернувся в Україну на посаду викладача географії, натуральної та цивільної історії щойно утвореного Київського головного народного училища, пізніше перетвореного на гімназію. Саме в Києві Максим Федорович захопився науковою роботою. Коло його інтересів було широким (мінералогія, ботаніка, історія). Найбільш важливими з наукових праць Берлінського стали «Історія міста Києва» та «Історія російська для використання юнацтва» (1800). Після відставки з посади інспектора Київської гімназії у 1834 році, вчений не покинув своїх досліджень, які продовжував до самої смерті, співпрацюючи з гуртком Михайла Максимовича у Київському університеті. Помер він 6 січня 1848 р. і похований на Байковому кладовищі в Києві.

⁶*Гогоцький Сильвестр Сильвестрович* (1813 - 1889). Народився у м. Кам'янці-Подільському, навчався у місцевому духовному училищі. Закінчив Подільську семінарію та Київську духовну академію (1837), у якій згодом (1841-1850) викладав філософію. В 1850 році Гогоцький захистив докторську дисертацію «Огляд системи філософії Гегеля». Протягом 1851-1886 років вчений був професором Київського університету. За часів, коли філософію було виведено з навчальних планів, він вводив нарис з історії філософії до лекцій з педагогіки. Фі-

лософські погляди Гогоцького формувались під впливом Гегеля, якого вчений цінував насамперед за історико-філософську концепцію. Значної уваги вчений приділяв філософії Канта. Гогоцький був автором багатьох філософських творів, зокрема першої вітчизняної філософської енциклопедії - «Філософського лексикона» (1857-1873).

⁷Гулак Микола Іванович (1822-1899). Народився в Золотоноському повіті на Полтавщині у сім'ї незаможного дворянина. В 1843 році закінчив юридичний факультет Дерптського (нині Тартуського) університету, здобувши ступінь кандидата правознавства. В 1845- 1847 роках працював при канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора і в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. У 1845 - на початку 1846 років разом з Костомаровим і Білозерським заснував Кирило-Мефодієвське товариство, в якому очолював революційно-демократичне крило. В березні 1847 року він був заарештований і ув'язнений на три роки у Шліссельбурзькій фортеці. В 1850-1855 роках відбував заслання в Пермі на Північному Уралі. Повернувшись в Україну, викладав математику, фізику, латинську та грецьку мови в Одеському лицейі. Пізніше працював у гімназіях Керчі, Ставрополя, Кутаїсі, а з 1867 року - в Тифлісі (нині Тбілісі в Грузії), де вів широку просвітницьку діяльність - читав публічні лекції з різних галузей науки, друкував у пресі статті з питань історії, філософії, астрономії, електротехніки, технології, економіки, екології тощо, активно пропагував грузинську та азербайджанську поезію, перекладав зі старогрецької, грузинської та азербайджанської мов.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА

- 100 найвідоміших українців / Автори статей: Гнатюк М., Стус Д., Громовенко Л., Павленко Ю. та ін. - М.: Вече ; К.: Орфей, 2002. – 584 с. – (Онлайн версія).
- <http://ukrhistory.com.ua>
- Большая биографическая энциклопедия. - (Онлайн версія).
- http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_biography/
- Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах «Золоті імена України» // Гол. ред. О. Шокало. - К.: Євроімідж, 2001. – 624 с.
- Відомі українці / Електронна бібліотека Князева.
- <http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/100nu/index.htm>
- Данилевский Г.И. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Х.: САГА, 2010. – 406 с.
- Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. - К.: Генеза, 2001. - 1136 с.
- Древо. Открытая православная энциклопедия. - <http://drevo-info.ru/articles.html>
- Електронна енциклопедія історії України. - (Онлайн версія).
- <http://www.history.org.ua>
- Енциклопедія історії України у 10 т. – К.: Наукова думка, 2003-2011.
- Енциклопедія українознавства в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович.- Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989.- 4016 с. - (Онлайн версія).
- <http://diasporiana.org.ua>
- Життєписи великих українців / Упор. М.С. Тимошик. К.: Либідь, 1999. - 448 с.
- Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах. Авт. тексту О. Кучерук; іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького - Видання перероблене, доповнене - К.: Спалах, 2004. - Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.). - 216 с.
- Історія української культури у п'яти томах / Гол. Ред. В.А. Смолій. – Т. 1-3. - К., 2001, 2003. - (Онлайн версія). - <http://litopys.org.ua>
- Клімов А.А. Видатні українці. - Х.: Веста, 2010. - 224 с.
- Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. – Київ: Б.и., 1997 . – 198 с.
- Матеріали з Вікіпедії - вільної енциклопедії. – (Онлайн версія).
- <http://uk.wikipedia.org>
- Науменко В.П. Григорий Федорович Квитка-Основьяненко. – Киевская старина, 1893 г., № 8, с. 155 – 189.
- Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: Филол. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2002. - (Онлайн версія).
- <http://slovary.ya/ru>
- Русский биографический словарь: В 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. 1896-1918. - (Онлайн версія). - <http://rulex.ru/xPol/>
- Тихий Н. Литература о В.Н. Каразине / Н.Тихий // В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность / Н.Тихий. – К., 1905. –1–27 с. -

<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6971>

Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Скляренко, Т. В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.

Хронос. Всемирная история в интернете. - <http://www.hrono.info>

Хропко П.П. Иван Котляревський. Біографічний нарис.- К.: Дніпро, 1969. - 102с.

Шевченківський словник. У двох томах. - К., 1976. - Т. 1. - 416 с.; К., 1978. - Т. 2. - 412 с. - (Онлайн версія). - <http://izbornyk.org.ua/zsuv.css>